

**BİLİMSEL TEFSİR VE 20. YÜZYILDAKİ MEŞHUR
TEMSİLCİLERİ PERSPEKTİFİNDEN HASAN BASRİ ÇANTAY'IN
AÇIKLAMALI MEÂLİ**

Yunus Emre GÖRDÜK*

Öz

Kur'ân âyetleri ile bilimsel veriler arasında ilişki kuran tefsir türüne bilimsel/ilmî tefsir denmektedir. Bilimsel tefsirin temel amacı, Kur'ân'ın mucize olduğunu pozitif bilimler açısından da ispatlamaktır. Söz konusu ekolün/yaklaşımın on dokuzuncu yüzyıldaki ilk temsilcisi Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (v. 1889)'dir. Osmanlı'nın son döneminde alanla ilgili ilk çalışma Gazi Ahmet Muhtar Paşa (v. 1919) tarafından yapılmış ve "Serâiru'l-Kur'ân" adlı bu eser 1917'de İstanbul'da basılmıştır. Yirminci yüzyılda birçok eser vermiş müfessirlerden Muhammed Abduh (v. 1905), Reşid Rıza (v. 1935), Mustafa el-Merâğî (v. 1945) ve Elmalılı Hamdi Yazır (v. 1942) gibi İslam bilginlerinin eserlerinde, bilimsel tefsirin izlerini taşıyan çok miktarda yorum görülmektedir. Mısırlı müfessir Tantavî Cevherî (v. 1940) ise *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı önemli tefsiriyle bu ekolün en meşhur temsilcisi olarak bilinir. 1964'te vefat etmiş olan Hasan Basri Çantay tarafından yazılan *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerîm* adlı açıklamalı meâlde de bir takım bilimsel açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bu makalede öncelikle Çantay'ın adı geçen ekol perspektifinden yaptığı açıklamalar analiz edilmiş daha sonra diğer müfessirlerin düşünceleriyle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilimsel Tefsir, Meşhur Temsilciler, Çantay, Açıklamalı Meâl, Yirminci Yüzyıl,

* Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı. E-posta: yunusemre.gorduk@gmail.com , Tlf: 0506.5429873.

**FROM THE PERSPECTIVE OF SCIENTIFIC
INTERPRETATION/TAFSİR AND ITS FAMOUS
REPRESENTATİVES IN THE TWENTIETH CENTURY HASAN
BASRI ÇANTAY’S ANNOTATED TURKISH TRANSLATION OF
THE HOLY QUR’AN**

Abstract

Interpretation type which relationship between the Qur'anic verses and positive scientific data is named “scientific interpretation/tafsir”. The main purpose of scientific interpretation is to demonstrate that the miracles of the Qur’an in the positive sciences. The first representative of the mentioned school/approach in the nineteenth century is Muhammad b. Ahmed al-İskandarani (d. 1889). First paper, association with the field, has been written by Gazi Ahmed Muhtar Pasha (d. 1919) in the Late Ottoman Empire. This paper titled “Sarair-al-Qur’an” was published in Istanbul (1917). It has been seen that a lot of comments which containing traces of scientific interpretation in many books of Islamic scholars such as Muhammad Abduh (d. 1905), Rashid Rida (d. 1935), Moustafa el-Meraghi (d. 1945) and Elmalılı Hamdi Yazır (d. 1945) who wrote a number of books in the twentieth century. Tantawi Jawhari (d. 1940), Egyptian commentators, is known as the most famous representative of this school by the book entitled *al-Jawahir fi Tafsir-al-Qur’an*. It has been seen that a number of scientific explanations in the annotated Turkish translation of the Holy Qur’an titled *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* that is written by Hasan Basri Çantay who died in 1964. Firstly, Çantay’s explanations is analyzed from perspective of the mentioned school and secondly they are compared with the thoughts of other commentators in this article.

Key Words: Scientific tafsir/interpretation, Famous Representatives, Çantay, Annotated Turkish translation of the Holy Qur’an, Twentieth Century.

Giriş

Bu makalede bilimsel tefsiri (Arapçadaki karşılığıyla: التفسيرُ العِلْمِيّ) benimsemiş ve eserlerinde yer vermiş Tantavî Cevherî (v. 1940), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), Mustafa Merâğî (v. 1945) gibi müelliflerin çağdaşı olan Hasan Basri Çantay (v. 1964)’ın, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* adlı eserinde yaptığı bir takım bilimsel açıklamalar tahlil edilecek ve söz konusu izâhlarında, etkilenmiş olabileceği muhtemel kaynaklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Hemen belirtmeliyiz ki Çantay’ın meâli, bilimsel tefsir açısından çok zengin bir kaynak olarak değerlendirilmeyebilir ancak hem Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Hak Dîni Kur’ân Dili* adlı tefsirinin özeti mahiyetinde oluşu hem de 20. Yüzyıl Türkiye’si’nin bilimsel tefsir temâyülüne ve ilmi gelişim düzeyine ışık tutan bir projektör niteliği taşıması onu önemli kılan bazı özellikleridir. Bu

tespitleri özetler mahiyette küçük bir örnek vermek gerekirse, geçen zaman içinde “خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ”¹ âyetinin meâlindeki değişim göz önüne alınabilir.

Âyette geçen ve ilk Türkçe meâllerde “kan pıhtısı” olarak tercüme edilen² “عَلَقٌ” kelimesinin çevirisini Çantay da aynı şekilde yapmıştır.³ Kezâ aynı çeviri dolaylı bir şekilde *Hak Dîni Kur'ân Dili*'nde de mevcuttur. Elmalılı kendi meâlinde “alak/عَلَقٌ” diye aynen aktardığı kelimeyi “yapışıp ilişmek”, “salıverilmiş kan”, “kırmızı kan”, “uyuşuk kan”, “meninin aşılmasından sonra meydana gelen kan pıhtısı”, “doğrudan doğruya ilişiklik ma'nâsıyla rahimdeki dutuğa da alâka denilmiştir. Yapışkanlığından dolayı sülûke ve kuyu makarasında ve ipine ve makaranın iliştirilip ipi geçirilen takıntısına ve işlek yola dahi alak denir” gibi ifadelerle açıklamıştır.⁴ Oysa geçen zaman içinde, insanın yaratılış sürecinde “kan pıhtısı” diye bir safhanın olmadığı ve bu şekilde çevrilen “عَلَقٌ” kelimesinin kan pıhtısını değil rahim duvarına yapışan dölleşmiş yumurtayı (zigot) ifade ettiği belirlenmiştir. Buna bağlı olarak daha sonra çıkan meâllerde “عَلَقٌ” kelimesinin kan pıhtısı olarak çevrilmediği görülmektedir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son çıkardığı muhtasar tefsir “*Kur'ân Yolu*”nda da âyetin meâli “O, insanı alaktan (asilip tutunan zigottan) yaratmıştır”⁵ şeklindedir.

Makalede ele alınacak asıl konuya girmeden önce, bilimsel tefsir ekolünün mahiyeti, temsilcileri, tarihsel serüveni ve maruz kaldığı tenkitlere dair şu özet bilgilerin zikredilmesi mümkündür:

Bilimsel/İlmî Tefsir, ilmî istihlakları Kur'ân ibarelerine hâkim kılarak izâh eden ve böylece onlardan muhtelif ilimlere ve felsefî görüşlere dair istihraklar yapan tefsir çeşidi olarak tanımlanmıştır.⁶ Muhammed Draz gibi kimi müellifler bu tanımının bazı aşırılıklara sebep olabileceği ihtimaliyle bilimsel tefsiri, “modern ilimlerle uzlaşan tefsir” şeklinde tanımlar.⁷ Bu bakımdan “Kur'ân âyetlerinden ilmî keşifler istinbat etmek veya ilmî keşifleri Kur'ân âyetleriyle desteklemeye çalışmak”, tefsir ekollerinden biri kabul edilen bilimsel/ilmî tefsir

¹ Alak, 96/2.

² Süleyman Tevfik, *Tercüme-i Şerife:Türkçe Kur'ân-ı Kerim*, Yeni Şark Kütübhanesi, İstanbul, 1926, s. 673.

³ Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, Risale Yayınları, İstanbul, 1993, c. III, s. 432.

⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Şura Yayınları-Çelik Yayınevi, İstanbul 1993, c. VIII, s. 549.

⁵ Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (ed.: Prof. Dr. Hayrettin Karaman vd.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, c. V, s. 651.

⁶ ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz., c. II, s. 349.

⁷ Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 51.

çeşidinin günümüzdeki yaygın anlayışıdır.⁸ Başka bir tarifte bilimsel tefsir, Kur'ân-ı Kerim'in ilimle; sanayiyle; mühendislik, matematik, ekonomi, kimya, fizik, biyoloji, sosyoloji, antropoloji ve benzeri yeryüzünde var olan bilim ve sanatlarla yorumlanmasıdır.⁹ Emin el-Hûlî tarafından yapılan tanıma göre ise ilmî tefsir, Kur'ân metnine ilmî ıstılahları hâkim kılarak, muhtelif ilimleri ve felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan bir tefsir olarak tanımlanmış, sonraki çalışmalarda genellikle bu tanım kullanılagelmiştir.¹⁰

Bu çerçevede bilimsel/ilmî tefsirin temel gayesini, “sürekli gelişen müsbet ilimler sahasında da Kur'ân'ın i'câzını ve Allah'tan gelen bir kitap olduğunu ispatlamak” şeklinde ortaya koymak mümkündür. Bu noktayı Muhammed Gazzâlî şöyle izâh eder: “*Kur'ân'ın ilmî i'câzı, bir şeyin hakikatinin ortaya konulduğu devirde insanların bu hakikati anlamalarının mümkün olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak asırlar sonra bu hakikatin bilinmesi, Kur'ân'ın doğruluğunu ortaya koymaktadır.*”¹¹ Sait Şimşek'in, “ölçüsü dâhilinde kaldığı takdirde, Kur'ân'ın ilâhî bir kitap olduğu konusunda ilmî tefsir çalışmalarının bir katkısının bulunduğunu söylemek mümkündür”¹² şeklindeki kanaati de bilimsel tefsirle ilgili genel bakış açısını yansıtır niteliktedir.

Kur'ân âyetleri ile müsbet ilmin verileri arasında irtibat kuran ve bazı âyetleri bu veriler ışığında yorumlayan Bilimsel/İlmî tefsir¹³, mazisi çok eskilere dayanmakla birlikte, özellikle yirminci yüzyılda netleşerek ortaya çıktığı ve geliştiği kabul edilen bir ekoldür.¹⁴ İlk başta Kur'ân'ın bütün ilimleri ihtiva ettiği düşüncesiyle başlayan, daha sonra âyetlerin izâhında beşerî ilimlerden yararlanarak olgunlaşan bu tefsir çeşidinin en eski ve en meşhur temsilcileri arasında İbn Sîna (v. 428/1037); İmam Gazzâlî (v. 505/1111), Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1209), Ebû'l-Fadl el-Mursî (v. 695/1257) ve Celâlüddîn es-Suyûtî (v. 911/1505) gibi isimler zikredilmektedir.¹⁵ İlmî tefsir hareketi Suyûtî'den sonra

⁸ Eren, Cüneyt, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, *İslamî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi-I*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 560.

⁹ Ebû Hicr Ahmed Ömer, *et-Tefsîru'l-İlmî li'l-Kur'an fi'l-Mîzan*, Beyrut, 1991, s. 64; Eren, Cüneyt, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, s. 562.

¹⁰ Gezer, Süleyman, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, Ankara Okulu, Ankara, 2009, s. 24.

¹¹ Gazzâlî, Muhammed, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, Şule Yayınları, İstanbul, 1998, s. 180.

¹² Şimşek, Sait, “İlmî Tefsir Üzerine”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın no: 55, Samsun, 1989, s. 199.

¹³ Şimşek, “İlmî Tefsir Üzerine”, s. 199.

¹⁴ Bkz. Kırca, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, s. 52; a. mlf.: “İlmî Tefsir Ekolünün Problemleri”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın no: 55, Samsun, 1989, s. 193; Ateş, Abdurrahman, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, 2002, Sayı: 4, s. 117.

¹⁵ Bkz. Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, c. II, s. 349-356; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010, s. 745-746; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, Marmara

duraklama devresine girmiş, zaman zaman Kâtip Çelebi (v. 1068/1657), Erzurumlu İbrahim Hakkı (v. 1186/1772) gibi bazı bilginler tarafından yeniden canlandırılmak istenmişse de bunlar münferit birer çabadan öteye geçmemiştir.¹⁶

Bu tefsir çeşidinin on dokuzuncu asırdaki ilk muharrikinin ise *Keşfu'l-Esrâri'n-Nuraniyye* adlı eseriyle Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (v. 1889) olduğu söylenmektedir. Nitekim on dokuzuncu asırda bu alanla ilgili yapılan bütün çalışmaların İskenderânî'den sonra ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁷ Günümüze kadar geçen süreçte, eserlerinde bilimsel tefsir örneklerine yer vermiş veya bu sahada müstakil çalışmalara imza atmış öne çıkan müellifler arasında yurt içi ve yurt dışından: el-Kevâkibî (v. 1902), Muhammed Abduh (v. 1905), Tantavî Cevherî (v. 1940), Elmalılı Hamdi Yazır (v. 1942), Mustafa Merâğî (v. 1945), Mâlik Bin-Nebî (v. 1973), Abdürrezzak Nevfel (v. 1984), Maurice Bucaille (v. 1998), Yusuf Mürüvve, Celal Yıldırım, Süleyman Ateş, Vehbe Zuhayli ve Celal Kırca gibi isimleri zikretmemiz mümkündür.¹⁸

Öte yandan “bilimsel tefsire karşı” diye bilinen Reşit Rıza (v. 1935), Seyyid Kutub (v. 1967), Mevdûdî (v. 1979) gibi müelliflerin de eserlerinde bilimsel izâhlara yer vermekten kendilerini alamadıkları görülmektedir.¹⁹ Bilimsel tefsir faaliyetlerine, müelliflerin ifrata kaçtıkları gerekçesiyle sert eleştiriler getiren Muhammed Draz (v. 1958)'ın bile Mâlik b. Nebî'nin eserine yazdığı önsözde, kullanılmalarına tamamen karşı çıkmadığı bu bilimsel verilerin, kesinlik kazanmış olmak şartıyla Kur'ân âyetleriyle karşılaştırılabileceğine, hatta bunun imanın kuvvetlenmesi için zaruri olduğuna dikkat çektiği görülmektedir.²⁰ Dolayısıyla üstte adı geçen müellifleri ve benzerlerini, “bilimsel tefsire karşı olanlar” yerine “bilimsel tefsiri şartlı kabul edenler” veya “bilimsel tefsire temkinli yaklaşanlar” şeklinde tanımlamanın daha doğru olacağı anlaşılmaktadır.

Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 226-227; Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, s. 122-123; a. mlf.: “Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, *AÜİFD*, c: XLIV, sayı: I, s. 113; Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s. 32-34; Eren, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, s. 567-569; Yavuz, Ömer Faruk, “Gâzâlî ve İlmî Tefsir”, *OMÜİFD*, 2011, Sayı: 31, s. 39-59.

¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 747; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 227.

¹⁷ Ayrıntı için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 747-750; Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, s. 124-125; a. mlf.: “Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, s. 114-133; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 227.

¹⁸ Ayrıntı için bkz.: Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 771; Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, tsz., s. 224; Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, s. 124-133; Eren, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, s. 567-569; Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s. 35-38.

¹⁹ Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, s. 125, 128.

²⁰ Bkz. Mâlik b. Nebî, *Kur'ân-ı Kerim Mucizesi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991, (önsöz), s. 10.

Tantavî Cevherî, telifi 1925'te biten devâsa tefsiri *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân* ile bilimsel tefsir ekolünün en büyük temsilcisi sayılmıştır. Bilimsel tefsir metodunu Kur'ân'a baştan sona uygulayan Cevherî, Kur'ân'da yedi yüz elli âyetin bilim ve fenle ilgili olduğunu buna karşılık sadece yüz elli âyetin fıkıhla ilgili olduğunu belirtmiştir.²¹ Gazi Ahmet Muhtar Paşa (v. 1918)'ya ait olan ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, 1917'de yayınlanan *Serâiru'l-Kur'ân fî Tekvîn ve İfnâ ve İadeti'l-Ekvân* adlı eser, yurdumuzda bu alanda yapılan ilk çalışma olarak bilinmektedir.²² Türkiye'de ilahiyat sahasında bilimsel tefsirle ilgili ilk akademik çalışmayı yapan kişi ise, "*Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*"²³, "*Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*"²⁴ gibi eserler telif eden Celal Kırca'dır.²⁵

Bilimsel Tefsiri savunanların çeşitli delilleri ve gerekçeleri olduğu, bununla birlikte eleştiri yöneltelerin de bir takım haklı dayanaklarının bulunduğu muhakkaktır. Söz konusu tartışmanın detayları bu makalenin çerçevesini fazlasıyla aşacağı için altta verilen özet bilgilerle yetinilecektir. Bilimsel tefsiri besleyen dinamikler, bilimsel yorumun imkânı ve sorunları gibi konulara bu çalışmada değinilmeyecektir.²⁶

Bilimsel Tefsire Yöneltilen Eleştiriler

Bilimsel tefsire ilk detaylı eleştirinin meşhur usûl bilgini Şâtübî (v. 790/1388)'den geldiği kabul edilmektedir.²⁷ Şâtübî'nin görüşlerinin, ondan yaklaşık altı asır sonra gelen Reşit Rıza (v. 1935), Mahmut Şeltut (v. 1963), Emin el-Hûlî (v. 1966) ve Zehebî (v. 1977) gibi simaların eleştirilerine de dayanak oluşturduğu görülmektedir. Bilimsel tefsirle ilgili eleştirilerin özetle şu noktalarda yoğunlaştığı söylenebilir:

"a) Kur'ân'ı bütün ilimlerin kaynağı olarak görme anlayışı doğru değildir.

b) Lügat açısından, bilimsel izâhlar sadedinde bazı lafızların Kur'ân'ın nüzûl dönemindeki Araplarca bilinmeyen mânalara ve ıstıhlara işaret ettiğini iddia etmek doğru değildir.

²¹ Ayrıntı için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 751-771; Karslı, İbrahim Hilmi, "Kur'ân'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmî Dergi*, c: XLVI, sayı: 3, s. 82-83; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 227-228. Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", s. 124-126. (Bilimsel tefsirle ilgili çalışma yapanlar ve yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz.: a. mlf., aynı makale, s. 124-134.)

²² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 750; Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", s. 125-126; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 227.

²³ (Marifet Yayınları, İstanbul, 1981.)

²⁴ (Marifet Yayınları, İstanbul, 1994.)

²⁵ Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", s. 129.

²⁶ Bilimsel tefsiri besleyen dinamikler, bilimsel yorumun imkânı ve sorunlarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s. 49-187.

²⁷ Ayrıntı için bkz.: eş-Şâtübî, Ebû İshak, *el-Muvâfakat fî Usûli'ş-Şeria*, Mısır, 1975, c. II, s. 71-82.

c) Kur'ân nâzil olduğu zaman onun muhatapları, bilimsel yorumla ortaya çıkarıldığı iddia edilen çeşitli mânalardan habersizdi. Bu durum belağata uygun değildir.

d) Kur'ân'ı, doğruluğu kesinleşmemiş bir takım nazariyelerle yorumlamaya kalkışmanın, Kur'ân hakkında şüphelere sebebiyet verme ihtimali söz konusudur.

e) Kur'ân fen bilimlerini anlatsın diye nâzil olmamıştır. Aksi yönde bir bakış, Kur'ân'ın i'câzıyla çelişen tevellere yol açabilir.

f) Bir din kitabından beklenen şey, dünyevî ilimler dâhil bütün ilimleri ihtivâ etmesi değil, dinî ilimleri açık seçik ortaya koymasıdır.

g) İlmî keşifleri genel itibarıyla Müslüman olmayan Batılı bilim adamları yapmakta daha sonra bilimsel tefsir ekolüne mensup müfessirler, bu keşiflerin Kur'ân'da var olduğunu söylemektedir. Eğer onların dediği gibi bu keşifler Kur'ân'da mevcutsa, söz konusu ilmî başarıları neden Müslümanlar göstermemektedir?"²⁸

Bilimsel Tefsiri Savunanların Delil ve Gerekçeleri

Bilimsel tefsiri benimseyen ve savunanlar ise, çeşitli âyet²⁹, hadîs ve sahâbe sözlerinden deliller getirdikleri gibi aklî bir takım gerekçeler de ileri sürmüşlerdir. Bazıları şu şekilde özetlenebilir:

"a) Kur'ân'ın i'câzı sadece nazım, belağat, fesahat gibi dilsel unsurlara indirgenemez. Her asrın insanı, Kur'ân'ın i'câzından hissedardır.

b) Kur'ân'ın bilimsel yönden i'câzı, günümüzde diğer i'câz yönlerinden daha önemlidir. Bu vesileyle inkârcıların âciz bırakıldığı görülmektedir.

c) Sürekli tefekkürü emreden Kur'ân'da, kevnî âyetlerin çokça geçmesi bilimsel tefsir çalışmalarını desteklemektedir.

d) Bilimsel tefsir sayesinde, Kur'ân'la müsbet ilimler arasında ihtilafın olmadığını ispatlamak mümkündür.

e) Yine bu sayede bazı rivâyet tefsirlerinde bulunan ve bilimsel gerçeklerle bağdaşmayan nakilleri tashih etmek de imkan dahilindedir.

²⁸ Söz konusu eleştirilerle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz.: Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 773-776; Güllüce, Veysel, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2007, s. 47-61; Gezer, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*, s. 43-47; Eren, "Bilimsel Tefsir Metodolojisi", s. 563-564; Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, s. 226-229; a. mlf.: "İlmî Tefsir Ekolünün Problemleri", s. 194; Şimşek, "İlmî Tefsir Üzerine", s. 199-204; Demir, Şehmus, "Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2, İstanbul, 2010, s. 415-423; Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", s. 134-138; Karslı, "Kur'ân'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 86-90; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 229-232; Özemre, Ahmed Yüksel, *Çağdaş İlmî Tefsirde Vehmin Egemenliği*, Etkileşim Yay., İstanbul, 2006, s. 99-168.

²⁹ En'âm Sûresi 38 ve 59. âyetler bunun iki örneğidir.

f) Bilimsel tefsir dirâyet/re'y tefsiri cümlesindedir. Dolayısıyla dirâyet tefsirini meşrû kılan gerekçelerin, bilimsel tefsiri de meşrû kıldığı söylenebilir.”³⁰

“Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm”deki Bilimsel Tefsir Örnekleri ve Diğer Bazı Müelliflerin Bilimsel Yorumlarıyla Mukayesesi

Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm adlı eserin farklı yerlerinde bilimsel/ilmî tefsir alanında mütâlaa edilecek bazı açıklamalar yapılmıştır. Bu yaklaşımların bir kısmı Çantay’ın kendi kanaati olup bazıları ise farklı eserlerden iktibas edilerek nakledilen görüşlerdir. Bu makalede Çantay’ın bilimsel tefsire temas eden izâhları merkeze alınıp başta Cevherî Tantavî olmak üzere, Reşit Rıza, Mustafa el-Merâğî ve Elmalılı Hamdi Yazır gibi onun çağdaşı olan bazı müelliflerin izâhlarıyla karşılaştırılarak mukâyese edilecek ve muhtemel etkileşimlerin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu açıklamaların Kur’ân’ın tilâvet tertibine göre şu şekilde incelenmesi mümkündür.

Enfâl 8/60.

Çantay, meâlinde “وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ” âyetinin çevirisini: “Siz de onlara (düşmanlara) karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve (cihad için) bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki bunlarla (bu hazırlanma ile) Allah’ın düşmanı ve sizin düşmanınız (olanlar)ı ve bunlardan başka sizin bilemeyip de Allah’ın bildiği diğerlerini korkutasınız. Allah yolunda ne harcarsanız (ecri) size eksiksiz ödenir ve siz asla haksızlığa uğratılmazsınız”³¹ şeklinde yapar ve âyette geçen “kuvvet” hakkında Sebîlürreşad mecmuasının Ağustos 1948 tarihli, I. Cilt ve 11 numaralı nüshasında neşredilen kendi makalesini kısmen nakleder:

Müfessirlerin beyanına göre, “kuvvet” meşhûmu harpte düşmana karşı galip gelmeyi sağlayan sebep ve vesilelere şamildir. Zırhlı, torpido, denizaltı gemileri, tayyare, tank, araba, hayvan, silah, top, demiryolu, şose, ordu, kışla, depo, istihkâm, yiyecek, içecek, giyecek, harp fenni, ilim, fen, sanat, medeniyet, iktisat, beden kuvveti, idmanlar, kısacası her şey ve her şey kuvvete dâhildir. Bütün bunları tam bir surette ve olanca gücümüzü sarf etmek üzere vaktiyle hazırlamaya hepimiz şer’an mecburuz. Âyet-i Kerîmedeki “ribâtu’l-hayl”, hak yolunda muharebe için bağlanan, beslenen atlar demektir. Bakınız, Cenab-ı Hak kuvvetin ardından özellikle hemen atları zikretmiştir. Çünkü bu unsur, çok esaslı bir harp ve ihtiyaç unsurudur. Bundan da anlıyoruz ki ona olan ihtiyaç hiçbir zaman zail olmayacaktır...³²

³⁰ Ayrıntı için bkz.: Güllüce, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, s. 31-46; Gezer, *Kur’ân’ın Bilimsel Yorumu*, s. 38-43; Eren, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, s. 565-567; Karşlı, “Kur’ân’ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, s. 81-86.

³¹ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 377.

³² Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 377.

Çantay, âyette geçen kuvveti açıklama sadedinde Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî gibi muhaddislerin zikrettiği, “أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِّيَّ” : Gözünüzü açın ki, kuvvet demek atmak demektir”³³ hadisine binaen ilgili şu açıklamayı ekler:

*Gerçekte bu âyet-i kerimenin nüzulü zamanlarında “remy : atış”ın mânası “ok atmak” demektir. Çünkü o devirde muharebe, başlıca okla yapılırdı. Sonraları silahlar ve daha birçok kuvvetler meydana geldiğinden bunlarla atmaya da “remy” denildi. Nitekim el ve sapanla âdi taş atmaktan başlayarak mancınıklarla taş atma zamanlarına kadar meydana gelen ilerleyiş de askerlikçe remyden başka bir şey değildir. Hatta o zamanlar el ve sapanla taş atmak tüfekle kurşun atmaya, mancınıklarla taş atmak da zamanımızdaki toplarla iri güllerle atmaya eşittir. Sonraları remy bir fen oldu: Balistik. Avrupa bu fenni çok ileri götürdü, birçok teknikler ve kurallar koydu. Biz de bu iş için bir zaman Avrupa’dan muallimler getirttik. Hâlbuki atıcılık evvelce bizim öz malımızdı. Onu en çok teşvik eden İslam’dı. Mânasını yazdığımız hadîs-i şerif de bunu pek güzel isbat eder.*³⁴

Görüldüğü gibi Çantay hem “kuvvet” hem de “atmak” kavramlarını kendi zamanının savaş teknolojisine istinâden geniş bir perspektifle değerlendirmektedir. Bu arada Çantay’ın “ribâtu’l-hayl”i motorlu taşıtlara teşmil etmeyerek atlara olan ihtiyacın hiç bitmeyeceğini belirtmesi ilgi çekicidir. Oysa günümüzde ancak motorlu savaş araçlarının girmesi imkânsız olan dağlık/kayalık bazı bölgelerde atlara ihtiyaç duyulabilir ki bunun genel savaş şartları içinde çok küçük bir yeri olduğu muhakkaktır.

Reşit Rıza (v. 1935) uzun açıklamasında, âyette emredilen “kuvvet hazırlama” emrinden yola çıkarak Çantay gibi “أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِّيَّ” hadisini zikreder ve yorumlar. Ona göre de Hz. Peygamber’in “الرَّمِّيَّ : atmak” diye bahsettiği şey - bütün şer’î emirler gibi- sadece kendi zamanında kullanılan kılıç, süngü, mızrak ve ok gibi silahlara değil bütün zamanlarda savaşta düşmana atılacak her türlü teçhizata şâmilidir. Çünkü bu emrin vürûd sebebi, Allah yolunda düşmana galip gelmektir. Bunu sağlamak için günün tekniğine göre hazırlık yapmak gerekmektedir. O zamanın “ok”u yerine şimdi kurşun atmak geçmiştir. Dolayısıyla söz konusu âyetin nassıyla bu asrın Müslümanlarına; tankın, topun, bombanın, uçağın, geminin, denizaltının ve bilcümle savaş araç gereçlerinin hepsini çeşitleriyle beraber imal etmeleri (واجب) farzdır. Bunu yapabilmeleri için

³³ Bkz. Müslim, *Kitâbu’l-İmâre*, 167 (c. III, s. 1522); Ebû Dâvud, *Cihad*, 24 (c. III, s. 13, hadis no: 2514); Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 9 (c. V, s. 121, hadis no: 3083). Zikredilen hadis kaynaklarındaki rivâyetlere göre naklettiğimiz uyarı cümlesini Hz. Peygamber minberde üç defa tekrar etmiştir.

³⁴ Çantay, *Kur’ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, I, 377.

çeşitli fenleri, ilimleri, sanatları öğrenmeleri de farzdır. Çünkü mutlak farz olan bir şeyin, ancak kendisiyle tamamlanabildiği mütemmim cüzü de farzdır.³⁵

Tantavî (v. 1940) bu perspektifi biraz genişleterek âyette geçen kuvvetin sadece maddî güç ve savaş gücü olmayıp, ondan önce gelen ilmî ve aklî gücü de kapsadığını belirtir. Ona göre, eskiden taşla, demirle veya kurşunla yapılan savaşların yerini artık akıl ve efkârla yapılan harpler almıştır. Nitekim Avrupalılar, Asyalılar ve Afrikalılara nispeten vücutça zayıf olmalarına rağmen, aklî ve fennî ilimlerde terakki ederek onlara hâkim olmuş, diğer insanları bir nevi köleleştirmiştir. Dolayısıyla Allah “وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ” ifadesiyle Müslümanlara, cismî kuvveti de aklî kuvveti de ihmal etmeden hazırlanmalarını emretmektedir. O halde bütün sanayi ilimleri Müslümanlara farz ve vaciptir. Yani Allah’ın yerin altında ve üstünde yarattığı her türlü acayip ve harika sanatını incelemekle mükelleftir.³⁶

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942) Âdiyât Sûresi tefsirinde Enfâl Sûresi’nin bu âyetine atf yapar.³⁷ Ona göre sûre şâyet Mekkî ise -ki hâkim kanaat o yödedir- o zaman Müslümanların at ve silahları bulunmadığına göre bu âyetler bütünüyle istikbâle ait olur. Buna göre sonradan aşamalı olarak çıkacak ateşli silahlarla, geleceğin savaş araç-gereçlerine de işâret edilmiştir. Dolayısıyla “الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا” sadece atlara değil, harıl harıl hızla hücum eden motorlu akın vasıtalarının hepsini kapsamış olur. Âyetlerde tamamen tercümesi mümkün olmayan kelimelerin özelliklerine ve çoğul oluşlarına dikkat edildiğinde ve aralarında peş peşe tertip ifade eden “ف/fe”ler göz önünde bulundurulduğunda, bunların yalnızca bir seriyyenin değil, her zamanın peyderpey icat edilecek taarruz vasıtalarını bildiren âyetler olduğu takdir edilebilir. Dolayısıyla Âdiyât Sûresi’nde, Enfâl Sûresi’nin söz konusu âyetine binâen Allah yolunda kuvvet hazırlamak için seve seve mal sarfederek hayra çalışmak ve ferdî servet hırsıyla cimrilik ve nankörlük etmemek gereği hatırlatılmıştır.³⁸

Mustafa el-Merâğî (v. 1945)’ye göre son asırlarda Müslümanlar mülklerinin çoğunu kaybetmiş ve gayr-i Müslimlerden olan düşmana karşı galip gelememiştir. Bunun yegâne sebebi Müslümanların, İslam’ın yol gösterici hidâyetini terk etmeleridir. Nitekim Allah bu âyette Müslümanlardan hem maddî sahada hem de savaş tekniği sahasında hazırlık ve gelişim istemektedir. Ancak Müslümanlar bu emri terk ederek mucizelere, bazı duaları ve bir takım uydurma

³⁵ Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîru’l-Menâr)*, el-Hey’etü’l-Misriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, Mısır, 1990, c. X, s. 53-54.

³⁶ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi’l-Halebî, Mısır, 1928, c. V, s. 66-67.

³⁷ Elmalılı, *Enfâl Sûresi tefsirinde söz konusu âyetle ilgili bilimsel bir açıklama yapmamaktadır*. Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 151.

³⁸ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IX, s. 54-58.

Onun bu kanaatinden ve ilgili diğer açıklamalarından, “التَّوْرُ”u fırın, gemiyi de buharlı gemi olarak değerlendirmedeği anlaşılmaktadır.⁴⁴

Elmalılı ise tefsirinde Hz. Nûh’un gemisi ile ilgili şunları söyler:

Bize bu geminin yelken gemisi olmayıp, vapur gibi ocaklı ve istim gibi kaynamalı, yani kaynayıp fışkıran hareket ettirici güce sahip bir gemi olduğunu anlatan şu cümle pek fazla dikkate değerdir: “حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ” ta ki emrimiz geldi ve tennur, fırın kaynadı- yani bu gayeye gelinceye kadar Nûh gemi yapımına devam ediyor, kavmi de alay ediyordu...⁴⁵

...Şimdi biz gemiden bahsedilirken, tam ocak kaynadığı sırada yük emri verildiğini işittiğimiz zaman, o geminin harekete hazır fayrab⁴⁶ durumunda bir vapur olduğunu anlamakta hiç tereddüt etmeyiz. Fakat vapuru görmemiş olanlar, bunu kavrayamaz ve “acaba bu ocak kaynaması ne demektir. Bu olsa olsa bir işâret olacaktır” diye düşünmekte mazur olurlar.⁴⁷

Konuyla ilgili değişik rivâyetleri zikredip klasik tefsirlerden örnekler veren Elmalılı meseleyi şu kesin ifadelerle bağlar:

...“وَفَارَ التَّنُّورُ” bu günkü ifadeye göre “nihayet emrimiz gelip gemi fayrab edildiği zaman” demek olduğu ortaya çıkar. Ve bunda tennur ve feveran kelimelerinin gerçek olduğu ve âyetin bu anlamda gâyet açık bulunduğu da şüphesizdir. Dolayısıyla nassta gerçek ve açık olanı bırakıp da tevil, yorum aramaya hiç de sebep yoktur. Geminin yapımı tamamlanıp fayrab hale gelmesi ilahî emir olan tufanın başlayacağına bir işâret olmasında da zıtlık yoktur. Âyetin bu açıklığına karşı “o zaman böyle bir vapur nasıl yapılabilirdi ve yapılmış olsa bu sanat unutulur muydu? Gibi bir akıldan uzak görme ve tevehhümden başka denecek bir şey de bulunamaz...⁴⁸

Görüldüğü gibi bu konuda Çantay, Elmalılı’nın görüşüne iştirâk edip ayrıntılı bilgi edinmek isteyenleri onun tefsirine havale etmektedir. Bu durum Çantay’ın en önemli referans kaynağının *Hak Dini Kur’ân Dili* olduğunu göstermektedir. Nitekim eserinde bir meseleyi başka bir tefsirdeki uzun izâhatlara havale ettiğine sıkça rastlandığı söylenemez. Öte yandan bu fikirde olan müfessirlerin, geminin hareketinin kendi kazancıyla değil yükselen sularla alâkalı olduğu hususunu gözden kaçırdıkları kanaatindeyiz. Nitekim geminin karada inşâ edildiği malumdur. Tufan hadisesi başlayıp su her tarafı kaplamadan geminin kazanının kaynaması hiçbir şey ifade etmeyecektir. Ayrıca sular çekildiğinde

⁴⁴ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VI, s. 139-141.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 414.

⁴⁶ (“Fayrap: Bir istim (buhar) kazanının, istim oluşturacak şekilde yanar durumu.” Bkz. <http://www.tdk.gov.tr> fayrap ve istim maddeleri)

⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 414.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 416.

geminin Cûdi Dağı'na oturması da, bu geminin buharlı kazanının çalıştırılıp istenilen yöne doğru seyretmediğinin diğer bir emâresi sayılabilir.

Ra'd 13/3.

Bu âyette “ وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا ” O, yeri (enine boyuna) uzatıp döşeyen, onda oturalı oturalı dağlar ve ırmaklar meydana getirendir ve O, meyvelerin hepsinden, yine kendilerinin içinde, ikişer çift yaratmıştır. Geceyi gündüze O bürüyor ki bütün bunlarda iyi düşünecekler için elbette âyetler (deliller, ibretler) vardır”⁴⁹ buyrulmaktadır.

Çantay âyette bitkilerin çiftlere ayrılmış olduğunun belirtilmesi ile ilgili fikrini şu şekilde ifade eder: Bu Kur'an'ın bir mucizesidir. Çünkü meyvelerin ve çiçeklerin erkek ve dişi çiftlere ayrılmış olduğu ve kendi türleri içinde döllenmekte olduklarına işaret edilmektedir. Böylece son asırda yapılan bu keşif bundan on dört asır evvel haber verilmektedir.⁵⁰

Gazi Ahmed Muhtar Paşa (v. 1918), iki âyette geçen “رَوْحٌ بَيْجٌ”⁵¹ ifadesine atfen, ağaç ve bitkilerin de ruh sahibi olduğunu, bazı ağaçların çiçeklerinde erkek ve dişi üreme hücrelerinin bulunduğunu; hurma ve incir gibi bazı ağaçların ise sadece erkek veya sadece dişi üreme hücrelerini ihtivâ ettiğini belirtir. Bu nedenle tozlaşmanın kolayca vuku bulması ve iyi mahsul alınabilmesi için, bu iki cins ağaçların birbirlerine yakın olması gerektiğini detaylıca anlatır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, bu çift yaratılma keyfiyetinin sadece hayvan ve bitkilere de mahsus olmadığını ve yaratılan her türlü unsurda bir nevi dişil-eril faktörün bulunduğunu uzunca açıklar.⁵²

Reşit Rıza, bitkilerdeki ilahî kanun gereği, bitkilerde de erkeklik ve dişiliğin olduğunu; erkek üreme maddesi olan polenin dişi uzva nakledilmesiyle üremenin ortaya çıktığını söyler. Reşit Rıza'ya göre “سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَرْوَاحَ كُلَّهَا مِمَّا” 53 âyeti, bu durumu anlatan en garip, ilginç ve şümüllü âyettir. En önemli ve en şaşırtıcı örneklerden biri “وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا” 54 âyeti ve özellikle âyette yer alan “مَوْزُونٍ : ölçülü” tabirindedir. Nitekim günümüzde kimya ve botanik uzmanları, bütün bitki türlerinde, o bitkiyi oluşturan unsurların gâyet ince ve hassas ölçülerle bir araya

⁴⁹ Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 90.

⁵⁰ Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 91.

⁵¹ Hacc, 22/5; Kâf, 50/7.

⁵² Bkz. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâiru'l-Kur'an Fî Tekvîni ve İbdâi ve İâdeti'l-Ekvân*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Evkaf Matbaası, İstanbul, h. 1336/1917, s. 28-31.

⁵³ Yâsin, 36/36.

⁵⁴ Hicr, 15/19.

getirildiğini ispatlamışlardır. Bunun, çok ince hesaplamalar ve ölçümler olmaksızın sağlanması mümkün değildir.⁵⁵

Tantavî, semanın direksiz durmasıyla alakalı kısmı, semadan ayrıntılı bir şekilde bahsettiği Bakara Sûresi tefsirine havale eder, arzın uzatılması ile ilgili bir açıklama yapmaz,⁵⁶ buna karşın bitkilerle ilgili uzun bir tafsilat verir.⁵⁷ Söz konusu âyette geçen “رَوْحَيْنِ الْأُنثَيْنِ” ifadesine atfen “وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا رَوْحَيْنِ”⁵⁸ âyetine dikkat çeken Tantavî, elektriğin artı ve eksi, bitkilerin erkek ve dişi, merceklerin içbükey (concave) ve dışbükey (convex), hesabın ise toplama ve çıkarma unsurlardan oluştuğunu belirtir. Çünkü toplama ve çarpma işlemleri sonuç itibarıyla bir araya getirme; çıkarma ve bölme işlemleri sonuç itibarıyla ayırma içindir.⁵⁹ Tantavî, âyette geçen unsurlarla direkt bağlantılı olmayan uzun açıklamalar yapmaktadır.⁶⁰

Elmalılı âyetle ilgili oldukça uzun bir açıklama yapmıştır.⁶¹ Ona göre “yeryüzünün uzatılması” kavramı, yeryüzü maddesinin elastikiyeti, hacim ve miktarındaki özelliğiyle göklerden ayrılığı ve yüzeyinin ilk başlardaki düzgünlüğü ile uzunluğuna ve enine uzatılması gibi manaları içerir. Ayrıca bir yüzeyin yayılmış ve uzatılmış, yani yumurta gibi girintisiz çıkıntısız olması, küresel olmasına engel olmayacağından bu âyetten yeryüzünün düz olduğu manası anlaşılmalıdır.⁶² Elmalılı, bitki çiftleriyle ilgili; her meyvenin çiçeğinde canlıların erkek ve dişisi ayarında bir çift eş olduğunu ve o meyvenin bunların birleşmesi ve aşılmasıyla oluştuğunu belirtir. Nitekim Allah, “rüzgârı aşılmaları için göndeririz”⁶³ buyurmuştur. Söz konusu çiftler de iki kısımdır. Örneğin incirin erkeği başka ağaçta dişisi başka ağaçta çıkar. Bitki ve ağaçların çoğunda ise erkeklik ve dişilik organı aynı kaynaktan çıkar. İşte “zevceyn” iki eş tabiriyle, hem eril ve dişil organlar, hem de eril ve dişil organları bir arada bulunan ve bulunmayan iki ağaç çeşidi anlatılmıştır. Nitekim hurma ve incir gibi bazı meyvelerin oluşumu için bunların aşılmasının gerektiği eskiden beri bilinmekteydi, ancak her meyvenin, her çiçeğin iki eşi olduğu yakın zamana kadar bilinmiyordu.⁶⁴

⁵⁵ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 177.

⁵⁶ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VII, s. 80-81.

⁵⁷ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VII, s. 83-84.

⁵⁸ Zâriyât, 51/49: “Ve her şeyden çiftler çiftler yarattık...”

⁵⁹ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VII, s. 88.

⁶⁰ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VII, s. 88-93.

⁶¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 542-547.

⁶² Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 542.

⁶³ Hicr, 15/22.

⁶⁴ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, c. IV, s. 545.

Merâğî, âyetin başında geçen, arzın uzatılması/döşenmesi ile ilgili; yeryüzünün büyüklüğünden dolayı düz bir satır gibi görüldüğünü ve bu durumun Astronomi bilginlerinin bahsettiği küreye aykırı olmayacağını belirtir.⁶⁵ Bütün ağaçların ve ekinlerin meyve ve habbelerinin, ancak erkek ve dişi hücrelerin birleşmesiyle ortaya çıkabileceğini belirten Merâğî; Kur'ân'ın ortaya koyduğu bu gerçeğin ilmin gelişmesiyle henüz kesinleştiğini söyler. Aynı ağaçta çoğunlukla erkek ve dişi uzuvların bulunduğunu; bu uzuvların pamuk gibi bitkilerde aynı çiçekte, kabak gibi bitkilerde ayrı çiçeklerde olduğunu söyleyen Merâğî, hurma gibi bazı türlerde ise erkek ve dişi uzuvların ayrı ağaçlarda bulunduğunu belirtir.⁶⁶

Üstteki açıklamalardan, Elmalılı'nın, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın eserinden istifade ettiği; Çantay'ın da onun tefsirinden etkilenmiş olduğu hissedilmektedir. Tefsirlerinden örnekler sunulan bütün müelliflerin ortak bir noktada birleştikleri görülmektedir. O da, bitkilerin üremesindeki keyfiyetin asırlar önce Kur'ân'da mucizevî bir şekilde beyan edilmesidir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Tantavî'nin, çift yaratılma keyfiyetini sadece hayvan ve bitkilere değil bütün unsurlara teşmil etmeleri tefekkür genişliği açısından dikkat çekicidir. Bu arada Elmalılı ve Merağî'nin, âyette "مَدَّ" fiiliyle ifade edilen uzatma, döşeme, yayma keyfiyetinin dünyanın küreselliğine aykırı olmadığına dikkat çekmeleri de bu açıdan gelebilecek eleştirilere peşinen verilmiş birer cevap görüntüsündedir.

Hicr 15/22.

Bu âyet de üsttekine benzer bir şekilde bitki üremesine temas ederek rüzgârların buna vesile olması yönüne vurgu yapar: "وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنْ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ Biz aşılayıcı rüzgârlar gönderdik. Gökten de su indirip onunla sizleri sıvardık (suladık). Bunların hazinedarları da siz değilsiniz."⁶⁷

Çantay bu âyetle ilgili yorumunda, "Uygun rüzgârların dişi nebatları erkek nebatlarla aşıladığı hakikati ilmin son keşiflerinden olduğu halde bunu Cenab-ı Hak on dört asır evvel Habîb-i Kerîm'ine haber vermiştir. Bu da Kur'ân'ın mucizelerindendir"⁶⁸ der. Görüldüğü gibi Çantay yaptığı bu yorumda, âyetin on dört asırdır aynı kaldığı halde, mucize olma yönünün teknolojinin gelişimiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu durum âyetin daha iyi anlaşılmasına da sebeptir.

Reşit Rıza Kur'ân'ın, nüzûlü zamanında bilinmeyen bir takım ilmî ve tarihî meseleleri ortaya koyduğunu, bu durumun onun i'câz vecihlerinden biri

⁶⁵ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XIII, s. 66.

⁶⁶ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XIII, s. 66.

⁶⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. II, s. 120.

⁶⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. II, s. 121.

olduğunu belirtir. Bu hakikatler daha sonra tabiatın oluşumunu, beşer tarihini ve sünnetullâh kanunlarını inceleyen ve araştıran muhakkiklerce tahkik ve tasdik edilmiştir.⁶⁹ Reşit Rıza Oxford Üniversitesi'nden bu âyete muttali olan müsteşrik bir profesörün bu noktada Kur'ân'ın i'câzını inkâr sadedinde, “*deve çobanları rüzgârların, ağaçları ve meyveleri aşıladığını Avrupalılardan on üç asır önce biliyordu*” dediğini nakleder. Reşit Rıza'ya göre ise, hurma yetiştiricisi olan Araplar ağaçların telkîhi için bizzat kendi elleriyle polenleri dişi organa taşırlardı, yani bu konuda bilgileri vardı ancak kendi elleriyle yapmaya çalıştıkları bu işin zaten rüzgârlar vasıtasıyla yapıldığını bilmezlerdi. Dolayısıyla âyetin i'câz yönü buradadır. Bilimsel gelişmeler ışığında netlik kazanana kadar müfessirler de bu durumu bilmedikleri için âyette geçen rüzgârın ilkâhını mecazî bir anlatım zannetmişlerdir.⁷⁰

Tantavî, rüzgârların fayda ve hikmetlerini uzunca izâh ederek, bu arada ağaç ve çiçeklerin üremelerindeki rolüne de dikkat çeker.⁷¹ Çiçeklerin cinsleri, şekilleri ve türleri muhtelifdir ve birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Allah onların bazılarında polen yaratmıştır. Hurma gibi ağaçların da erkeği ve dişisi vardır. Erkek ağacın polenleri dişi ağaçların telkîhine vesile olur. Diğer bütün ağaçların da aynı şekilde erkekleri dişilerini telkîh eder. Gül ve nar gibi ağaçların üremesi, sürekli yorulmadan uçan ve onları ziyaret eden haşerat sayesinde gerçekleşir. Çam ve defne gibi büyük ağaçların telkîhi ise, polenlerini etrafa saçarak dişilere taşıyan rüzgârlar sayesinde gerçekleşir.⁷²

Elmalılı, klasik tefsirlerdeki bazı yorumları zikrettikten sonra bu âyetin bir mucize olarak bilimsel bir gerçeğe işaret ettiğini söyle ifade eder: Aşılacak eskiden beri bilinen bir şeyse de, bunun rüzgârla ilişkisinden söz edilmiyordu. Bitkilerin rüzgârla aşılınması yakın zamana kadar bilinmiyordu. Ra'd Sûresi'nde belirtildiği gibi “*her birinden ikişer çift*”⁷³ gerçeği anlaşıldıktan sonra, rüzgârların bir aşıcı hizmetini gördüğü ortaya çıktı. Böylece “*rüzgârları aşılایıcı olarak gönderdik*”⁷⁴ âyetinin de bilimsel bir gerçeği haber verdiği bin yılı aşkın bir zaman sonra belli olmuş ve âyetin bir mucize olduğu tezahür etmiştir.⁷⁵

Merâğî âyetin baş kısmı olan “*وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ*”nin üç anlama gelebileceğini söyler. Bunlar: Rüzgârlarla gönderilen yüklü bulutlardan yağın yağmurun, ağaçların hayat bulmasına ve telkîhine vesile olması; rüzgârların erkek

⁶⁹ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 175.

⁷⁰ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 176; (Ayrıca bkz. *el-Menâr*, c. VII, s. 409-410; c. VIII, s. 434; c. IX, s. 278.).

⁷¹ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 28-30.

⁷² Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 28-30.

⁷³ Ra'd, 13/3

⁷⁴ Hicr, 15/22.

⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 41.

çiçeklerin hücrelerini dişilere taşıyarak telkîhe/tozlaşmaya vesile olması; esen rüzgârların ağaç ve bitkileri, üzerlerine konup yapışan toz topraktan arındırarak gıda maddelerinin gözeneklerine girmesine vesile olmasıdır.⁷⁶

Bu yorumunda Çantay özellikle Reşit Rıza ve Elmalılı gibi; bitkilerin insan eliyle aşılmasının eskiden beri bilindiğini ancak buna rüzgârların vasıta olduğunun son bilimsel gelişmelerle ortaya çıktığı ve bu keşfin âyetteki mucizevî ihbarı tasdik ettiği hususuna vurgu yapmaktadır. Elmalılı ile Reşit Rıza'nın neredeyse aynı şeyleri söylemeleri dikkat çekicidir. Bu durum Elmalılı'nın, Muhammed Abduh/Reşit Rıza çizgisinden istifade etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemi aydınlarının bu ekolden az çok haberdar olduğu ve yazılı neşriyat vasıtasıyla onlardan istifade ettikleri bilinmektedir.

Nahl 16/68-69.

Bu âyetlerde, sûreye ismini vermiş olan balarisinden bahsedilmektedir: “وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ ۖ فَاسْأَلِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ” : Rabbin bal arısına: ‘Dağlardan, ağaçlardan ve (insanların senin için yapacakları) çardaklardan evler (kovanlar) edin, sonra meyve (ve çiçek)lerin her birinden ye de Rabbinin (bal imalinde öğrettiği ve) kolaylıklar gösterdiği yaylım yollarına git’ diye ilham etti. Onların karınlarından (ağızlarından) renkleri çeşitli şerbet (bal) çıkar ki onda insanlar için şifa vardır. İşte bunda da tefekkür edecek bir zümre için elbette bir âyet var.”⁷⁷

Çantay balda şifa olduğunu belirten 69. âyete binâen şu yorumu yapar: “Son ilmî ve tıbbî tecrübeler de bunu ispat etmektedir. Hz. Ömer şifa bulmaz yaraları bal ile tedavi ederek, hem sürer, hem içirirdi. Bugün de aynı tedavi usulü devam etmekte, yüzde doksan müspet neticeler alınmaktadır.”⁷⁸

Konuyla ilgili tafsilatlı açıklamalar yapan Tantavî,⁷⁹ mazhar olduğu ilham ve ilâhî sevk ile çeşitli çiçeklerden topladığı özlerle, değişik renklerde ve birçok hastalığa şifa olan balı yapan arılardaki ilâhî sanata ve mucizeye dikkat çeker. Ona göre, küçücük birer bedene sahip kudretsiz arıcıkların mükemmel hilkatleriyle bitki üremesine vesile olmaları, çiçeklerden insanlar için şifalı bir nimet olan balı toplamaları, yuvalarını ve peteklerini yapmaları, üzerinde tefekkür edilip düşünülmesi gereken hikmet dolu mucizelerdir.⁸⁰ Tantavî, bal peteklerinde

⁷⁶ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XIV, s. 17-18.

⁷⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 142.

⁷⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 143.

⁷⁹ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 137-144.

⁸⁰ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 136.

altıgen yapının kullanılması; arı kovanlarındaki iş bölümü;⁸¹ arı türleri;⁸² arı organizması;⁸³ kraliçe, erkek, işçi arılar⁸⁴ ve konu ile alakalı birçok detaydan bahseder. Hatta arıdan bahsetmişken, karınca ve örümcekle ilgili de uzunca bilgi verir.⁸⁵ Onun bu izâhının temelinde İskenderânî'nin yaptığı uzun açıklamanın olduğu görülmektedir.⁸⁶ Hatta arıdan sonra karınca ve örümcekten bahis sırası bile İskenderânî'nin eserindekiyle aynıdır.⁸⁷

Elmalılı, “يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ”⁸⁸ âyeti tefsirinde İskenderânî'den oldukça uzun nakiller yapmasına rağmen⁸⁹ bu âyetlerin tefsirinde bilimsel yorumuna yer vermemiş, hatta arıların ve balın herhangi bir hikmetine de değinmeden arıya edilen vahyin mahiyeti ile ilgili çok kısa bir açıklamayla yetinmiştir.⁹⁰ Âyetlerde geçen balın şifa olduğu ile ilgili değişik hadîsleri zikreden Merâğî, Tantavî Cevherî'ye de atıf yaparak arının ilhamından balın oluşumuna; arıların başta telkih/tozlaşma olarak sağladıkları çeşitli faydalardan, balın içerdiği maddelere kadar birçok meseleyi içeren detaylı bir izâh yapmıştır.⁹¹ Tıp ilminin balın içeriğine ve faydalarına dair verilerini Abdülaziz İsmail Paşa'nın “*el-İslam ve't-Tıbbu'l-Hadîs/ İslam ve Modern Tıp*” adlı eserinden özetleyen Merâğî, verdiği bilgilerin “فيه شفاء للناس” buyuran âyetin doğrulayıcı delilleri olduğunu belirtir.⁹² Netice itibarıyla âyetin sarîh olarak belirttiği baldaki şifanın tıbbî gelişmelerle de teyit edildiği, bilimsel tefsire temas eden açıklamalara yer veren bütün müfessirler tarafından belirtildiği görülmektedir.

İsrâ 17/44.

Çantay bütün mahlûkatın Allah'ı tesbih ettiğini ifade eden “تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ : السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ خَلِيفًا غَفُورًا : Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunan (melekler, cinler, insan)lar onu tesbîh(ve tenzîh) eder(ler). Hiç bir şey hariç değil, hepsi O'na hamd ile tesbîh eder. Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız. O, hakikaten Halîmdir, gerçekten yarlıgayıdır”⁹³ âyetiyle ilgili: “Cenab-ı Hakk'ı yalnız canlı ve şuurlu

⁸¹ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 137.

⁸² Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 138.

⁸³ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 139.

⁸⁴ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 140-141.

⁸⁵ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. VIII, s. 142-144.

⁸⁶ Bkz. el-İskenderânî, Muhammed b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâri'n-Nuraniyye*, Matbaatu'l-Vehbiyye, Mısır, 1297/1880, I, 220-225.

⁸⁷ Bkz. el-İskenderânî, *Keşfu'l-Esrâr*, I, 225-232.

⁸⁸ Târik, 86/7.

⁸⁹ Karş. el-İskenderânî, *Keşfu'l-Esrâr*, I, 30-55; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. VIII, s. 356-373.

⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 82.

⁹¹ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XIV, s. 103-108.

⁹² el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XIV, s. 106-107.

⁹³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 166.

gördüğümüz mahlûklar değil, şuursuz tanıdığımız hayvanların, hatta Güneş'in, Ay'ın, yıldızların, dağların, ağaçların ve hatta hayat eserinden mahrum olduklarını sandığımız cemâdâtın bile tesbîh ve tenzih etmekte oldukları anlaşılır"⁹⁴ diyerek “*mütefekkir üstad*” olarak tarif ettiği Muhammed Ali Aynî Bey'in “*Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim?*” adlı eserinden uzun bir iktibas yapar.

Söz konusu iktibasta, Muhyiddin-i Arabî Hazretlerinin en yüksek bir mülâhazasının cansız maddelerin de Allah'ın “Hayy” ismine mazhar olduğu; ilerleyen ilim sayesinde cansız maddeleri oluşturan atomlarda, akılları hayrete düşürecek bir faaliyetin tespit edildiği ve adeta her bir atomun Güneş Sistemi'nin küçük bir numûnesi olduğu izâh edilmektedir. Dolayısıyla, hâl dili ile sürekli Rabbini tesbîh eden eşya, hayatsız ve câmid sayılmamalıdır. Bu noktada bazı Batılı filozoflar da İbn Arabî'yi tasdik etmiştir!⁹⁵

Reşit Rıza, bağlamı “meleklerin varlığı” olan izâhında, hayatın sadece gördüğümüz ve bizim gibi olan mahlûkata mahsus olmadığından yola çıkarak, insanın hissettiği fakat tarif edemediği bir hayat hakikatinin varlığından bahseder. Nitekim Allah, “*تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تُفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ*” buyurmaktadır. Semâda ve arzda Allah'ın tesbîh eden melekleri bulunmaktadır.⁹⁶ Reşit Rıza, “melek” dediğimiz varlığın, mahiyet olarak fen ilimleri ile meşgul bilginler tarafından da tasdik edildiğini, onların “kuvâ” dedikleri şeyin meleklerden başka bir şey olmadığını da belirtir. Hatta Antik Yunan'da, yanlış olarak mevcudatın her nev'ine izâfe edilen tanrılar da, muhtemelen mahlûkatın çeşitli türlerinin sevk ve idaresi ile sorumlu meleklerdir.⁹⁷ Melekler “*يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ*”⁹⁸ âyetinde belirtildiği gibi tesbîh ederler.

Tantavî, mevcûdatın âyette bahsedilen tesbîhinin kâl diliyle değil hâl diliyle olduğunu belirtir. Özellikle ehl-i riyâzet ve ehl-i zikir, rûzgârın esmesinden, kapının gıcırdamasından ta denizin dalgalanmasına kadar birçok şeyin adeta zikrettiğini kalpleriyle ve vicdanlarıyla duyabilmektedir. Bu, delile muhtaç olmayan hissi ve zevki bir haldir. Gece ve gündüzün dönmesi, arzdeki neşe ve hareket, semadan gönderilen ışık, mahlûkatın çıkardığı türlü türlü sesler, renkler, nakışlar, kokular vs. tümü hâl diliyle yapılan tesbîhtir. Bütün mahlûkat mükemmel nizamıyla, Allah'ın bütün noksanlardan münezze ve abes iş yapmaktan berî olduğunu ilan etmektedir.⁹⁹ Hâl dili ile yapılan bu tesbîhât imanda ve ma'rifetullahta terakkî ettikçe daha iyi hissedilecektir.

⁹⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 167.

⁹⁵ İzahın tamamı için bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 167.

⁹⁶ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 227.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 227-228.

⁹⁸ Zümer, 39/75; Mümin, 40/7; Şûra, 42/5.

⁹⁹ Ayrıntılı açıklama için bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. IX, s. 54-65.

Elmalılı mevcudatın tesbîhiyle ilgili çok kısa bir ifadeyle, "...çokları bu tesbîhin hareketlerle gerçekleştiğine veya hem davranışı hem sözü kapsadığına inanmışlardır. Fakat bazı müfessirler bunun gerçek anlamı üzere sözle tesbîh demek olduğunda ısrar etmiştir..."¹⁰⁰ der. Merâğî'nin de tefsirinde bu âyetle ilgili bilimsel bir açıklama yapmadığı görülmektedir.¹⁰¹

Görüldüğü gibi Reşit Rıza bütün mevcudatı dolduran ve nurânî oldukları için göremediğimiz meleklerin tesbîhatına dikkat çekerken, Tantavî varlık âleminin bütün unsurlarının hâl diliyle tesbîh ettiğini; yani Dünya'nın dönmesi, Güneş'in ışık vermesi, çiçeklerin koku saçması vb. her şey mahlûkatın tesbîhatı cümlesinden olduğunu belirtmiştir. Çantay ise bu âyet sadedinde M. Ali Aynî Bey'in fikrine iştirâk ederek, onun makrokozmoz (galaksiler, gezegenler, uydular) ve mikrokozmozdaki (zerreler, atomlar, elektronlar) hareket ve dönüşleri nazara veren ve cemâdatın bile bir nevi hayattar ve canlı olduğunu ispatlayan yazısını iktibas ederek meâline almıştır. Bu meyanda Elmalılı, hem Reşit Rıza, hem Tantavî hem de Çantay'ın vurguladığı noktaları iki üç satırda özetlemiştir. Bu açıklamalardan bilimsel tefsire en uygun olanının, Çantay'ın M. Ali Aynî'den yaptığı iktibasla bütünleştirdiği açıklaması olduğu görülmektedir.

İsrâ 17/84.

Çantay, çevirisini: "De ki: 'Her biri kendi aslı tabiatına göre hareket eder. O halde kimin daha doğru yolda bulunduğunu Rabbin daha iyi bilicidir'"¹⁰² şeklinde yaptığı "فَلْ كُلُّ يُعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرُبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا" âyetiyle ilgili Sebülürreşad mecmuasının Mayıs 1948 tarihli, I. Cilt ve 2 numaralı nüshasında neşredilen kendi makalesini aynen nakleder.¹⁰³ İlgili âyet ve hadîslerle desteklediği görüşünü özetle; insandaki aslın, mahiyetin ve kökün değişmeyeceği ancak suretin yani ahlâkın değişebileceği şeklinde ortaya koyan Çantay şunları ekler:

Mesela insan zekâsı, dağın en vahşi hayvanını oynatıyor, köpeğe memleketin emniyet işlerinden vazife ayırıyor, güvercini hevâî posta tatarlığında ve casuslukta kullanıyor. Yaban çiçeklerinden en nefis tipler çıkarıyor, meyvelerin şekline, rengine, tadına şaşılacak yeni kıymetler, güzellikler veriyor, diğer mahsuller üzerinde de öylece değişiklikler yapıyor... bir anda dünyayı baştanbaşa tufana boğacak olan o müthiş ve çılgın selleri kanallara, mecralara sokuyor, onları adeta akıllandırıyor. Suyu, buharı, ateşi cemiyetlere, sanatlara en faydalı ve verimli hizmetçi yapıyoruz. Havada serseri dolaşan sesleri topluyor, dünyanın bir ucundan öbür ucuna naklediyor, en uzak mesafelerden insanları konuşturuyor, hatta birbirine gösteriyor, demire, çeliğe kanat verip uçuruyor... Hâlbuki bütün bu dediklerimizin mahiyetleri, tabiatları, türlerinin aslî suretleri,

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 137.

¹⁰¹ Bkz. el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XV, s. 51.

¹⁰² Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 175.

¹⁰³ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 176-178.

kısaca asıl mayaları yerindedir, değiştirilemiyor, değiştirilmesine de imkân yoktur. İşte tabiat üzerinde bu kadar açık bir hâkimiyeti kullanan insanoğludur, insan aklıdır, insan zekâsıdır. O halde terbiyenin bin bir çeşidini kabule, yaratılışı bakımından bütün varlıklardan ziyade hazır olan o akıllı insanoğlu, gerek kendisinin, gerek türünün bütün ahlâkî "vasıf"larını değiştirmeye, ıslah etmeye neden güç yetiremesin?¹⁰⁴

Reşit Rıza, Âl-i İmran Sûresi 178. âyetin¹⁰⁵ tefsiri münasebetiyle, üstteki âyette geçen "şâkile" kavramına değinir: İmkân dairesinde, insanların istedikleri şeyi seçebilmeleri Allah'ın koyduğu kanunlardan (sünnetullâh) biridir. Muhakkak ki hayırlı ameller ve güzel ahlâk ile geçerse, insana verilen mühlet ve uzun ömür kendisi için hayır olacaktır. Kâfirler ise, seçtikleri cehalet ve küfür yolunda ömürleri ne kadar uzarsa, kötü amelleri, günahları, kendi nefislerine ve mahlûkata verdikleri zararları o kadar ziyadeleşecektir. Onlar, içinde buldukları butlan ve küfür muktezasınca, hak ehli olan müminlere karşı mukâvemet gösterirler. Kısacası her insan şâkile'sine (yol, cibilliyet, tabiat, karakter, mizaç) göre amel eder. Kişinin şâkilesi, onun hayırlı ameline veya günahına kuvvet verecektir.¹⁰⁶

Tantavî, Elmalılı ve Merâğî'nin bu âyetle ilgili bilimsel bir açıklama yapmadığı görülmektedir.¹⁰⁷ Elmalılı'nın konuyla ilgili, "şâkile"nin, *tabiat, adalet, din, huy, niyet, seciye, yaratılış, benzeyen yol* gibi yakın anlamlarla açıklanmış olduğunu ancak en kapsamlısının sonuncusu olduğunu ifade eder. Yani herkes kendi hâl ve mizâcına uygun yolda hareket etmektedir. Elmalılı kısa açıklamasının sonunda "şâkile"nin, hemen ardından gelen "*Sana ruhtan sorarlar...*"¹⁰⁸ âyetine binâen ruhla ilgili bir şey olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁹

Reşit Rıza, tabiat, huy, karakter gibi anlamlara gelen "şâkile"nin, insanın yapacağı hayır veya şer amele kuvvet verecek bir unsur olduğu vurgusunu öne çıkarırken âyetle ilgili en doyurucu açıklamayı yapan Çantay, insanın fitrî ve aslî mahiyetinin sabit olduğunu ancak sûretinin yani ahlâkının değişebileceğini ve güzel yönde değiştirilmesi gerektiğini fahmetmiştir. Nitekim insan bir hayvan olan köpeği terbiye edebiliyorsa, cansız olan azgın suyu baraj setleriyle bir nevi terbiye altına alabiliyorsa kendi ahlâkını da pek tabii düzeltebilecektir.

¹⁰⁴ Bkz. Metnin tamamı için bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 177-178.

¹⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/178: "وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُظْمِي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُنْفِئُ لَهُم لِيَلْزَمُوا إِنَّمَا لَهُمْ وَعَدَابٌ مُّهِينٌ : O küfredenler kendilerine zaman (ve meydan) vermemizi nefisleri için zînhâr hayırlı sanmasın (lar). Onlara fırsat verişimiz, ancak günâh (larm) ı artırmaları içindir. Onlara hor ve hakıyr edici bir azâb vardır."

¹⁰⁶ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. IV, s. 205.

¹⁰⁷ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. IX, s. 90-91; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 148-149; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XV, s. 87.

¹⁰⁸ İsrâ, 17/85.

¹⁰⁹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 148-149.

Enbiya 21/30.¹¹⁰

Çantay, “أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ” : Göklerle yer bitişik bir halde iken biz onları birbirinden yarıp ayırdığımızı, her diri şeyi de sudan yarattığımızı o küfr (ve inkâr) edenler görmedi(ler) mi? Hâla inanmayacaklar mı onlar?”¹¹¹ meâlindeki âyetle ilgili Bereketzâde İsmail Hakkı Bey’in *Necâib-i Kur’âniyye*’sinden bazı kısımları sadeleştirerek kendi eserine taşımıştır.

Bereketzâde’ye göre suda iki türlü diriltme vardır. Bunlar ilk diriltme ve sürekli olan diriltmedir. Âyette yerin gökten ayrılışı bildirildikten sonra her şeyin su ile hayat bulduğunun zikredilmesi ilk diriltmeye işârettir. Sürekli diriltme ise arzın her yerinde her an doğan canlılarda müşâhede olunmaktadır. Buna da “وَتَرَىٰ وَالْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَیْجٍ”¹¹² ve benzeri âyetlerde işâret edilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki ister ilk isterse sürekli diriltimde olsun, arzda her canlının hayatı ancak su ile mümkündür. Bereketzâde daha sonra bilimsel tefsir açısından çok önemli olan şu tespiti yapar:

*Kur’ân-ı Kerîm’in birçok yerlerinde halk ve tekvinden bahsolunur. Bunun hikmeti yaratanın kudretine, ilmine, hikmetine deliller vermek, nazarları bunlardan ibret almaya ve faydalanmaya yöneltmek, Allah’a iman etmeye, salih amellerde bulunmaya irşat eylemektir. Yoksa halk ve tekvinin geniş bir surette mahiyetini şerh etmek maksud değildir... Asrımızda tekvin ilmi bilgilerinin hilkate dair birçok hakikatleri keşfetmelerine rağmen asırlardan beri tilavet olunan tekvin âyetlerinden hiçbirinde bunlara aykırı bir şey görülmemiştir.*¹¹³

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, âyetin “her diri şeyi de sudan yarattık” kısmıyla ilgili, yeryüzünün su sayesinde hayattar olduğunu, eğer su bulunmasaydı Dünya’nın da Ay gibi hayatsız olacağını belirterek uzun açıklamalar yapar.¹¹⁴ Ona göre sırasıyla, Fussilet Sûresi 9¹¹⁵, 12¹¹⁶, 10¹¹⁷ ve Hûd Sûresi 7.¹¹⁸ âyetler Güneş Sistemi’nin kaç devrede vücut bulduğunu açıklamaktadır. İlk iki âyette geçen, arzın ve semâvâtın ikişer günde yaratıldığı ile ilgili: “Lisân-ı Arab’da ‘yevm’, vakit, müddet, devre mânâsıdır. Alelhusus Araz halk olunmazdan

¹¹⁰ Enbiya, 21/30: “أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ”

¹¹¹ Çantay, *Kur’ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 246.

¹¹² Hac, 22/5.

¹¹³ Çantay, *Kur’ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 248-249.

¹¹⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâiru’l-Kur’ân*, s. 43-45.

¹¹⁵ Fussilet, 41/9: “فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَرَبَّيْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ”

¹¹⁶ Fussilet, 41/12: “وَحَفِظْنَا ذَلِكَ تَقْدِيرَ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ”

¹¹⁷ Fussilet, 41/10: “وَجَعَلْنَا فِيهَا رِوَاسِيَّ مِّنْ فَوْقِهَا وَبَارَكْنَا فِيهَا وَقَدَّرْنَا فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلنَّاسِ لِيَوْمِ”

¹¹⁸ Hûd, 11/7: “وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا” “وَلَمَّا قُلْنَا لَكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ”

evvel bugünkü bir leyl ve nehardan ibaret şu bildiğimiz yevm yok idi. Binâenaleyh birinci âyet Arz'ın iki devrede yaratıldığını gösteriyor...” açıklamasını yapar.¹¹⁹ Ona göre birinci devre, bütün seyyarelerin bir arada ve yapışık bulunduğu kitleyi; ikinci devre ise bunların birbirinden ayrılarak var edilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla Enbiyâ Sûresi 30. âyet söz konusu ikinci devreye işaret etmektedir.¹²⁰

Reşit Rıza'ya göre bu âyette, “kâfirler, semâvât ve arzın tek bir madde olduğunu ve sonra onu ayırdığımızı; yine ondan, onları koruyan gök cisimlerini, onları taşıyan arzı yarattığımızı bilmeyerek âyetlerimizi yalanladılar mı?” denmektedir. Âyetin ortaya koyduğu bu hakikati ne o zamanki Araplar ne de dünyada yaşayan diğer milletler bilmemekteydi. Söz konusu cisimlerin ayrılarak yaratıldığı maddenin ne olduğu “ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا”¹²¹ âyetinde beyan edilmiştir.¹²²

Tantavî, *el-Cevâhir*'de Kur'ân'ın yüzlerce sene evvel Güneş'in yıldızların ve âlemlerde olan her şeyin birleşik olduğunu, Allah'ın bunları sonradan ayırdığını bize haber vererek açıklamakta olduğunu söyler. Ona göre ifrat derecede zeki birçok müfessir, bu konuyla ilgili karışık teviller yapmışlardır. Nitekim bu müfessirlere göre, kâfirler Kur'ân nazil olurken yerle göğün birbirinden ayrıldığına dair bilgi sahibi değildiler. Dolayısıyla bu âyet onlara bunu haber vermekte ve kendisi bizzat kendine delil olmaktadır.¹²³

Tantavî kendi fikrini şöyle açıklar: Şüphesiz ki bu âyet bir mucizedir. Zira insanlar âlemin söz konusu mahiyetini ancak bu asırda öğrenebilmişlerdir. Âyette, “gökle yerin bitişik olduğunu kâfirler görmediler mi?” diye sorulmaktadır. Oysaki Kur'ân'ın nüzûlü sırasında, bu konuyla ilgili kâfirlerin herhangi bir bilgisi yoktu. Günümüzde ise birçok ilim ve fennin Batı eliyle ortaya çıkarıldığını görmekteyiz. Demek ki âyet mazi lafzıyla müstakbele seslenip adeta “küfür içinde olanlar görecekler ki...” demektedir ve istikbale matuf bir ihbar yapmaktadır. Dünya'nın Güneş'ten bir parça oluşu, bilimsel gelişmeler neticesinde artık Doğu'nun ve Batı'nın bütün okullarında ilmî bir hakikat olarak kabul edilmektedir. Kur'ân'ın bu mucizevî ihbarı, insanların bu dünya hayatında işitebilecekleri en acayip mucizelerdendir.¹²⁴

Elmalılı yeryüzü ile gökyüzünün önce birleşik iken daha sonra ayrılması ilgili şunları söyler:

¹¹⁹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâiru'l-Kur'ân*, s. 40-41.

¹²⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâiru'l-Kur'ân*, s. 41.

¹²¹ Fussilet, 41/11.

¹²² Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 176.

¹²³ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. X, s. 199.

¹²⁴ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. X, s. 199.

İbn Ömer, İbn Abbas'tan gelen bir rivâyette, "Gök bitişikti, yağmur yağmıyordu; yer bitişikti, ot bitmiyordu. Sonra Allah göğü ayırdı, yağmur yağdırdı, yeri ayırdı ve ot bitirdi" denilmiştir... İbn Cübeyr kanalıyla ulaşan bir rivâyette ise, "gökler ve yer bitişikti, Allah aralarını ayırdı" denmiştir. Bu anlam ilk madde teorisiyle örtüştüğü gibi, Dünya'nın Güneş'ten ayrıldığını savunan son teoriye de değinir...¹²⁵

Elmalılı'nın, âyette geçen "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ" ifadesi ile ilgili tespiti de şöyledir:

...Kimileri burada sudan kastedilenin, nutfe olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu şekilde, hayvanların bir kısmının canlı kavramının dışında değerlendirilmesi icap edecektir. Hâlbuki su, bilinen yani asıl anlamıyla düşünülürse "külle şey'in hayy" kavramı hayvanlarla birlikte bitkileri de kapsayacaktır. Gerçekten gerek hayvanın gerekse bitkinin yaşaması için suya olan ihtiyacı bilinmektedir. Son zamanlarda suyun en önemli unsurunu teşkil eden hidrojenin bütün elemanlarının esası gibi algılanmaya başlanması, Kur'ân'ın bu hatırlatmasının daha kapsamlı bir hakikate işaret ettiğini göstermektedir. Gerçi Organik Kimya'da karbon temel bir element olarak algılanmaktadır. Hayatın hava ile de ilişkisi vardır. Fakat bunlardan söz etmek, bahsedilen su ifadesiyle çelişmediği gibi, bunlar herkes için su kadar açık ve görülür olmadığından, burada en açık delil olarak su ileri sürülmüştür...¹²⁶

Merâğî, tefsirinde âyetle ilgili şu açıklamayı yapar:

Felek/Astronomi bilginleri yeni yeni aynı şeyi söylemektedirler. Çünkü Güneş'in milyonlarca seneden beri kendi çevresinde dönen kürevî bir ateş kütlesi olduğunu belirlemişlerdir. Dönüşü esnasında dünyamız ve Güneş sisteminde bulunan diğer gezegenler ondan koparak uzaklaşmıştır. Dünyamız halen hem kendi etrafında hem de çekim kuvveti neticesi Güneş'in etrafında dönmeye devam etmektedir.¹²⁷

Merâğî daha sonra, Mısır Krallık Rasathane Sorumlusu Üstad (Prof.) Abdülhamit Semâhe'nin, gök cisimlerinin oluşumundan, Güneş Sistemi'ndeki gezegenlerden ve bunların hareketlerinden bahseden izâhını naklederek¹²⁸ şöyle bir sonuca gider:

Şüphesiz ki, Araplar ve diğer milletlerin bilmediği, henüz miladî on yedinci yüzyıldan bu yana bilinen ve asrımızdaki çalışmalarla gelişen bu teori;

¹²⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 267.

¹²⁶ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 267.

¹²⁷ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XVII, s. 24.

¹²⁸ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XVII, s. 24-25.

*Muhammed (s.a.v.)'in doğruluğuna ve Kur'an'ın ona Rabbi tarafından âlemlere rahmet, beşeriyete hidâyet olarak gönderildiğine en büyük delildir.*¹²⁹

Merâğî, âyetin “وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ” kısmıyla ilgili de şunları kaydeder:

Bunun anlamı, başka bir âyette de “وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ”¹³⁰ buyrulduğu gibi, “bütün hayvanları (canlı organizma) sudan yarattık” demektir. Aynı şekilde bütün bitkiler de sudan hayat alır ve onunla büyür. Katâde bunun anlamının: “Büyüyerek gelişen her şeyi sudan yarattık” olduğunu söylemiştir yani ifade hem hayvanlar hem de bitkilere şamildir. Asrımızda bazı bilginler, bütün hayatlıların ilk başta denizde yaratıldığını; bütün kuşların, sürüngenlerin ve kara hayvanlarının aslının denizden olduğunu söylemektedir.¹³¹

Üstte görüşlerini kaydettiğimiz bütün müfessirlerin, Güneş Sistemi'nin oluşmasıyla ilgili yaklaşık aynı şeyleri söyledikleri görülmektedir. Bu durum, zamanın genel kabulünden ve coğrafya/kozmoğrafya ilmine ait verilerden hepsinin haberdar olduğunun göstergesidir. Çantay'ın Bereketzâde'den yaptığı nakle binâen, onun görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Yani Kur'an fennî izâhlar yapmak için nâzil olan bir kitap değildir. Bununla beraber bilimin yaptığı tekvîni izâhların da onunla çatışmadığı görülmektedir, işte bu Kur'an'ın mucize oluşunun bir veçhidir. Elmalılı'nın söz konusu coğrafi verileri İbn Abbas, İbn Ömer ve İbn Cübeyr'den nakledilen haberlerle telif etmeyi tercih etmesi de dikkat çekicidir.

Ankebut 29/20.

Âyette, “قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da (Allah'ın) hilkate nasıl başladığını görün. Allah yeni bir hayatını da tekrar yaratacaktır. Çünkü Allah her şeye hakkıyla kâdirdir” buyrulmaktadır.¹³² Çantay bu âyete dayanarak: “Yerde yapılan hafriyatın (kazıların) yaratılışa ait nice sırları ve tarihî hakikatleri meydana çıkarmakta olduğu mâlumdur. Bu âyette buna da teşvik vardır”¹³³ cümleleriyle Arkeoloji bilimine atf yapmaktadır.

Çantay'ın âyetle Arkeoloji bilimi arasında kurduğu bu ilişkiyi orijinal bir yaklaşım sayabiliriz. Gördüğümüz kadarıyla Tantavî bu konuda bilimsel bir izâh

¹²⁹ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XVII, s. 25.

¹³⁰ Nûr, 24/45.

¹³¹ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XVII, s. 26.

¹³² Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 397.

¹³³ Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, c. II, s. 397.

yapmamıştır.¹³⁴ Elmalılı'nın ve Merâğî'nin de bu âyetle ilgili bilimsel tefsire temas eden bir açıklama yapmadığı görülmektedir.¹³⁵

Nâziat 79/30.

Çantay, "Bundan sonra da yeri (ikâmete salih bir halde) yayıp döşedi"¹³⁶ meâlindeki "وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا" âyetiyle ilgili Sebilürreşad mecmuasının Haziran 1948 tarihli, I. Cilt ve 5 numaralı nüshasında neşredilen kendi makalesini aynen naklede:

Bu âyet-i kerimedeki "دحى" lafz-ı şerifine birçok müfessirler Allah yeri (ikamete uygun bir halde) döşeyip düzledi" mânasını vermişlerdir. Hatta Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi merhumun Diyanet İşleri Reisliği adına yazdığı kıymetli tefsirin o âyete ait kısmında da bu mânaya ittiba edilmiştir. Gerçi arzı döşeyip düzlemek, ikâmete yarar bir hale getirmek onun yuvarlaklığına mani değildir. Çünkü arz koskoca bir âlemdir, ikâmete elverişli bir durumdadır. Bundan dolayı o vüs'at ve azametiyile onun yuvarlaklığı ilk bakışta zahir olamaz. Nitekim başta Beydâvî olduğu halde bazı müfessirler de buna ve arzın bu yuvarlaklığına işaret etmişlerdir. Fakat "دحى" kelimesinde öyle bir temel mâna vardır ki bunun mülâhazası bugünkü fennin "Arz tam bir küre değil, bir kat'-ı nâkis (elips) şeklindedir" nazariyesini de tamamen desteklemektedir. "Dahy" ve "dahv" de hakikaten yayıp döşemek mânası da vardır. Ancak ben bu mânanın asli değil lazîmî olduğuna inanıyorum. Çünkü Arap lügatlarında görüyoruz ki o kelimenin, mekân ismi olan "medhâ" deve kuşunun yumurtladığı yer demektir. Bundan mekânlık alametini alınca aslı olan "dahv", "dahy" kalır ki onun mânasının da "deve kuşu yumurtası" olacağı tabiidir. Nitekim bazı Arap memleketlerinde deve kuşu yumurtasına "dahv" adı verilmektedir. Ahterî sahibi Mustafa b. Şemseddin o eserinin 380. Sayfasında şöyle der: "Dahy, bir nesneyi yayıp döşemektir. Cenab-ı Hak'ın وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا kavli de bundandır ki döşeyip yaydı demektir. Deve kuşunun yumurtladığı yer de medhâ'n-neâme'dir." Bu lügat 'dal' harfinden olduğu halde o koca Türk lügatçısının orada 'mim' harfini ilgilendiren 'medhâ'dan, hem o âyeti zikrettikten sonra bahsetmesi kelimenin o asıldan gelmiş olduğunun en açık bir delilidir. Gerçi Okyanus gibi Sıhah-ı Cevherî gibi muteber lügatlarda 'medhâ' yine aynı mânada olmak üzere, zikredilmiştir. Fakat onlardan hiçbiri bizim o Türk alimi kadar vüzuha ile işarete cesaret edememiştir. Demek H. 968'de ölen Türkiye'li ve Afyon Karahisar'lı Mustafa b. Şemseddin dünyanın bir deve kuşu yumurtası gibi, yani 'mücesssem kat'-ı nâkis' şeklinde yuvarlak olduğuna adeta inanmış, bugün yaşayan bu nazariyeyi bundan üç asır evvel ifşâ etmiştir. Bu mânaya göre âyet-i kerimenin meâli şöyle oluyor: (Cenab-ı Hak) bundan (yani göklerin kuruluşundan ve

¹³⁴ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. XIV, s. 90-135.

¹³⁵ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. V, s. 567-568; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XX, s. 127.

¹³⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. III, s. 385.

tanziminden) sonra da yeri bir deve kuşu yumurtası haline (yani mücessem kat'-ı nâkıs) şekline getirdi". İşte benim bu âyetten anladığım mâna!¹³⁷

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Enbiyâ Sûresi'nin, sırasıyla 29, 30, 32 ve 31. âyetlerinin yeryüzünün terbiyesinin dört tekemmül dönemini belirttiğini ifade eder.¹³⁸ Reşit Rıza, Bakara Sûresi 29. âyet¹³⁹ tefsirinde söz konusu âyete de değinir. Ona göre "الدَّحْوُ" çocukların yassı ve yuvarlak taş, ceviz ve benzeri şeyleri atarak oynamasıdır. Bu oyuna "لَعِبَ الْأَكْرَةَ" de derler. Bu ifade en azından, dünyanın küre olduğuna veya küre gibi döndüğüne işarettir.¹⁴⁰ Elmalılı'nın ve Merâğî'nin, tefsirinde bu âyetle ilgili bilimsel bir açıklama yapmadığı görülmektedir.¹⁴¹ Tantavî ise "وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا" âyetini, "Allah onda yaşayacak olan sâkinler için, Arzı yaydı ve uzattı" şeklinde tefsir eder. Nitekim ilk yaratıldığında bu özelliklere sahip olmayan Arz, daha sonra yayılıp döşenerek üzerinde yaşanacak kıvama getirilmiştir. Söz konusu yayıp döşemeden kasıt onda suların, meraların yaratılması ve onu sabit tutacak dağların adeta direkler kılınmasıdır.¹⁴² Konu bütünlüğü içinde bir değerlendirme yapan Tantavî, coğrafi bilgiler ışığında yeryüzünün geçirdiği yedi evreden bahsederek Nâziât Sûresi 30 ve 31. âyetlerin¹⁴³ söz konusu üçüncü ve dördüncü devirlerle ilgili olduğunu belirtir. Nitekim ikinci devirde yeryüzünün henüz yaşama uygun hale gelmediği ve orada bitki bulunmadığı bilinmektedir.¹⁴⁴

Tantavî, sûrenin ilgili âyetlerinde¹⁴⁵ yer alan sıralamanın "ilm-u tabakâti'l-arz" (Jeoloji) uygun olduğunu, bu durumun Kur'an'ın i'câzı cümlesinden olduğunu ancak maalesef Müslümanların kendi Kitap'larında yer alan bu ilmî mucizeyi zamanında keşfedemeyip acze düştüklerini, oysaki bu gibi konularda araştırmalar yapmaları gerektiğini belirtir. Tantavî, İmam Şâfi'nin

¹³⁷ Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. III, s. 386-387.

¹³⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâiru'l-Kur'an*, s. 46.

¹³⁹ Bakara, 2/29: "هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ : شَيْءٌ عَلَيْهِ : Yerde ne varsa hepsini sizin (fâideniz) için yaratan, sonra (irâdesi) göğe yönelip de onları yedi gök halinde tesviye (ve tanzim) eden (sapasağlam yapan) O'dur ve O her şeyi hakkıyla bilendir."

¹⁴⁰ Reşit Rıza, *el-Menâr*, c. I, s. 207-208.

¹⁴¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VIII, 247; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XXX, s. 31-32.

¹⁴² Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, c. XXV, s. 39.

¹⁴³ Nâziât, 79/30-31: "Bundan sonra da yeri (ikâmete sâlih bir halde) yayıp döşedi. Ondan suyunu, otağını çıkardı."

¹⁴⁴ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. XXV, s. 42-43.

¹⁴⁵ Nâziât, 70/27-33: "Sizi (tekrar) yaratmak mı (sizce) daha güç, yoksa göğü (yaratmak) mı ki onu (Allah) bina etmiştir. Onun boyunu O yükseltti. Derken ona bir nizâm verdi. Onun gecesini kararttı, gündüzünü (aydınlığa) çıkardı. Bundan sonra da yeri (ikâmete sâlih bir halde) yayıp döşedi. Ondan suyunu, otağını çıkardı. Dağları (nı sapasağlam) dikti. (Allah bunları) size ve davarlarınıza birer fâide olmak üzere (yapmıştır)."

Mâide Sûresi 6. âyetteki¹⁴⁶ tertibe göre azaların yıkanmasındaki sıralamayı abdestin farzlarından saymasını hatırlatarak Nâziât Sûresi'nin söz konusu âyetlerinde yer alan tertibin de ilmî jeolojik verilere uygun olduğunu belirtir ve bu sıralamaların da hikmet dolu olduğuna dikkat çeker.¹⁴⁷

Kanaatimizce Çantay'ın yaptığı izâh üstte naklettiğimiz izâhların en orijinali ve doyurucusudur. Reşit Rıza da benzer bir şekilde “الدَّخْوُ” kelimesiyle, çocukların yassı taş veya ceviz gibi şeylerle oynadığı oyun arasında bağlantı kurmuş ancak bunun, dünyanın küresel olduğuna veya döndüğüne delâlet edebileceğini belirtmekle yetinmiştir. Oysaki Çantay, köken itibarıyla deve kuşu yumurtası ile de alâkalı olan kelimeden hareketle bu âyetin Dünya'nın “mücessem kat'ı-nâkıs” yani geoid şeklinde oluşuna delâlet ettiği dikkat çekmiştir.

Fîl Sûresi 105/4.

Çantay, Sûrede Ebâbil kuşlarının Ebrehe ve ordusunu taş yağmuruna tutmalarını anlatan “تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ” Ki bunlar onlara pişkin tuğladan (yapılmış) taş(lar) atıyor(lar)dı¹⁴⁸ âyetiyle ilgili dipnotta Fahreddin er-Râzî'nin tefsirine atıf yaparak¹⁴⁹. “İkrime'nin İbn Abbas'tan rivâyetine göre kuşların attığı her taş düşmanların cildini zehirliyor, onlar çiçek hastalığına uğruyorlardı (Râzî)” notunu kaydeden Çantay, “bu rivâyet zayıftır”¹⁵⁰ eklemesini de yapmayı ihmal etmez.

Sûreye adını vermiş olan fillerle ilgili “hocamız” dediği merhum Mübârek Ali Paşa'nın kitabından bir özet sunan Tantavî¹⁵¹, ebâbil kuşlarının Ebrehe Ordusu üzerine taşlaşmış çamur parçaları attıklarını böylece onların helâk edildiğini belirtir ve klasik tefsirlerden farklı bilimsel bir yorum yapmaz.¹⁵² Elmalılı ise, Ebrehe Ordusu'nu imha eden unsurun ebâbil kuşlarının attığı taşlar olduğunun âyette açık ve net yer aldığını belirterek konuyla ilgili bilimsellik adına zorlamalı tevellere girişilmesini şu sözlerle tenkit eder:

...Bu arada bir çiçek ve kızıl kızamık hastalığından da söz edilip bununla bir taraftan olayın güya tabiileştirilerek olağanüstü olma önemini normalleştireceği, diğer taraftan da mikroplara temas etmekle daha fazla

¹⁴⁶ Mâide, 5/6: “يَأْتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...”

¹⁴⁷ Bkz. Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. XXV, s. 43-44.

¹⁴⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. III, s. 447.

¹⁴⁹ Bkz. er-Râzî, İmam Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998, c. XXXII, s. 292.

¹⁵⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. III, s. 449.

¹⁵¹ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. XXV, s. 295-296.

¹⁵² Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir*, c. XXV, s. 294-295.

*inceleştirilmiş olacağı zannıyla âyet açık (zahirî) olan anlamından çıkarılarak kuşların ve taşların mânası buraya doğru eğilmek istenildiği için...*¹⁵³

Elmalılı, Arabistan'da kızamık ve çiçek hastalığının ilk o yıl görüldüğüne dair Yakup b. Utbe'den gelen ve hem İbn İshak hem de İbn Cerîr'in naklettiği ancak ucu meçhule dayanan bir haberin; ayrıca taşların isâbet ettiği kimselerde çiçek hastalığı oluştuğuna dair Husayn'ın İkrime'den naklettiği diğer bir haberin olduğunu; ancak bunların doğru kabul edilmesi halinde, ordunun imhâsi hadisesinin bizzat kendisinin çiçek hastalığıyla olmayıp, bunun helâk edilme hadisesinin diğer bir neticesi olabileceğini belirtir.¹⁵⁴

Bu arada Avusturyalı Tarihçi Hammer'in bile bir ihtimalden ileri götürmediği çiçek hastalığı meselesini Muhammed Abduh'un fâhiş bir gizleme ve karıştırma ile tevatürmüş gibi ileri sürdüğünü söyleyen Elmalılı,¹⁵⁵ onu uzun bir analizle ve şiddetle eleştirir.¹⁵⁶ Dolayısıyla en güvenilir rivâyetlerin tamamının, kuşların gönderildiği ve taşların atıldığı yönünde olması, bu konuda onlara kanaat edilmesini ve zorlamalı tevillerden kaçınmayı gerekli kılmaktadır.¹⁵⁷

Mustafa el-Merâğî'nin, Abduh'un etkisinde kaldığı anlaşılan açıklaması şöyledir:

“Söz konusu kuşlar, bazı hastalıkların mikroplarını taşıyan karasinek veya sivrisinek cinsi olabilir. Bahsedilen kuşlar, kuvvetli rüzgârların taşıdığı kurumuş balçıktan zehirli küçük taşları pençeleriyle havada yakalamış kuşlar da olabilir. Bunlar bir cisme ulaştığı zaman onun gözeneklerinden girerek apse oluşturur ve cismi ifsat ederek etlerinin dökülmesine sebep olurdu.

*Şüphesiz ki sinekler pek çok hastalığın mikrobunu taşımaktadır. Mikrop taşıyan bir sineğin insanın üzerine konması, taşıdığı hastalığı o insana bulaştırması için kâfidir. Hastalık bulaşan kişinin de o hastalığı bir grubun tamamına bulaştırması mümkündür. Buna bağlı olarak Allah'ın, eğer isterse, bir orduyu bir tek sinekle helâk etmesi akıldan uzak değildir. Aksine bu durum Allah'ın kudretine ve azametine, ordunun büyük kuşlarla ve garip işlerle helâk edilmesinden daha kuvvetli delâlet edecek mahiyettedir...”*¹⁵⁸

¹⁵³ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. IX, s. 136.

¹⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. IX, s. 142-143.

¹⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. IX, s. 144.

¹⁵⁶ Ayrıntı için bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. IX, s. 144-159.

¹⁵⁷ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. IX, s. 148.

¹⁵⁸ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. XXX, s. 243.

Netice itibariyle Merâğî, Abduh'tan etkilenmiş olduğu halde Elmalılı onların iddiasının tam tersini savunmuştur. Çantay da isim zikretmeden söz konusu zorlamalı açıklamaların yetersiz olduğuna kısaca değinmiş ve bu tür rivâyetlerin zayıf olduğunu belirtmiştir. Çantay'ın kısaca belirttiği bu yaklaşımında da Elmalılı'nın büyük etkisi olduğu kendini hissettirmektedir.

Aslında Abduh ve Merâğî'nin izâhlarında, söz konusu helâk hadisesinin bir nevi zorlamalı bilimsel yaklaşımla tabii sebep-sonuç ilişkisine indirildiği görülmektedir. Oysaki Ebrehe'nin Ordusu sineklerin bulaştırdığı mikroplarla hezîmete uğramış olsa bile, bu durum, hadisenin bir mucize olduğu sonucunu değiştirmeyecektir. Nitekim "Beytullah/Allah'ın evi" olan Kâbe'ye saldıran bu ordunun bir tesadüf sonucu ve Allah'ın tasarrufu haricinde helâk edildiğini düşünmek mümkün değildir. Mademki vukû bulan bu hadise sonuç itibariyle bir mucizedir, o halde kudreti sonsuz olan Allah, neden bir mucize eseri olarak ebâbil kuşlarını göndermiş olmasın?

Sonuç

On dört asır önce başlayan ve hâlâ devam eden tefsir yazım faaliyetleri, asıl itibariyle Kur'ân'ın mesajından her asırda yaşayan insanların kendi anlayışlarına ve gelişim seviyelerine göre hissedar olduklarının göstergesidir. Aynı şeyin Kur'ân'ın i'câz vecihlerini fehmetme açısından geçerli olduğu da söylenebilir. Bununla birlikte Kur'ân'a fizik, kimya, biyoloji, tıp ve astronomi gibi fen bilimlerinin güncel verileriyle dolu, salt bir fen/bilim kitabıymış gibi yaklaşmak doğru değildir. Öte yandan Kur'ân Allah'ın kelâmı olduğuna göre yine Allah'ın kudretiyle ortaya çıkan tabiat kanunlarıyla ve bunları izâhtan ibâret olan bilimlerle çatışma halinde olması elbette düşünülemez. Bu bağlamda Kur'ân'ın fen bilimlerine dâir bir kitap değil irşad ve hidâyet kaynağı olduğu unutulmamalıdır. Bilimsel tefsiri eleştirenlerin tepkisinin de, bir bakıma bu konuda yapılan aşırılıklara karşı geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim her bilimsel gelişmeyi Kur'ân'da arayıp çeşitli zorlamalı tevillerle bulmaya çalışmanın doğru olduğunu savunmanın mümkün olmadığı görülmektedir.

Son tahlilde aşırılıktan uzak olmak ve zorlamalı yorumlara girmemek şartıyla, bilimsel gelişmeler ışığında Kur'ân'ın her zaman tazeliğini koruyan âyetlerinden yeni istihraçlar yapılmasının yanlış olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta bazı bilimsel izâhlar, Kur'ân için zaman zaman dillendirilen, "on dört asır önceden kalma çöl kanunu" şeklindeki inkâr temelli, mütekebbir ve alaycı tavırlara karşı; Kur'ân'ın i'câzı açısından ilzam edici cevaplar içeren bir meydan okuma görevini de icrâ edebilir. Kanaatimizce bu paraleldeki her türlü dengeli, mantıklı ve samîmi çalışma önemli ve saygıdeğerdir. Nitekim Kur'ân'ın mu'ciz, muhataplarının ise âciz olduğunu ilan eden birçok âyet bulunmaktadır ve bunların hükmü şüphesiz ki kıyamete kadar geçerlidir.

Özellikle 20. Yüzyılın, Müslüman entelektüellerinin bilimsel tefsir yöntemine şu veya bu şekilde meylettği bir zaman dilimi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Hasan Basri Çantay'dır. Açıklamalı meâlinin dipnotlarında yer verdiği bilimsel izâhların çoğu 11. Hûd Sûresi ile 29. Ankebut Sûresi arasında yoğunlaşan Çantay, söz konusu izâhlardan bazılarını daha önce Sebîlürreşad Dergisi'nde neşrettiği kendi makalelerinden iktibas etmiştir. Savaş teknolojisi, Hz. Nûh'un gemisi, bitki üremesi, baldaki şifa, kâinatın tesbîhâtı, insan karakteri, Güneş Sistemi ve gök cisimlerinin oluşumu, Arkeoloji ilmi, Dünya'nın geoid şeklinde oluşu ve Ebrehe Ordusu'nun helâki konularına temas eden Çantay; yaptığı açıklamaların bazılarında farklı müelliflerin eserlerinden nakiller yapmış, bazen de meâlin dipnotlarında uzun uzadıya iktibaslar yapmaktan kaçınarak, ilgili esere havâle etmiş ve tetkikini ilim meraklılarına bırakmıştır.

Bu çerçevede Çantay'ın, doğrudan ve en çok etkilendiği müfessirin Elmalılı Hamdi olduğu, en çok onun tefsirinden istifâde ettiği söylenebilir. Bir bakıma Çantay'ın meâli, *Hak Dîni Kur'ân Dili*'ni özetler mahiyettedir. Bu durum Çantay'ın meâlinin aynı zamanda Elmalılı çizgisini takiben geleneksel Ehl-i Sünnet düşüncesini savunduğu ve özetlediği anlamına da gelmektedir. Fîl Sûresi tefsirinde olduğu gibi, bazı meselelerde Elmalılı'nın Mısır Ekolü diyebileceğimiz M. Abduh/Reşit Rıza yaklaşımına karşı bir fikir cephesi oluşturduğu; Çantay'ın Elmalılı'dan, yine Mısırlı müfessir Merâğî'nin M. Abduh/Reşit Rıza ekolünden etkilendiği söylenebilir. Bitki üremesi gibi bazı meselelerde ise Elmalılı, M. Abduh/Reşit Rıza ekolünden istifâde etmiş izlenimi vermektedir. Çantay'ın da bu geleneğin yanı sıra İskenderânî ve Tantavî Cevherî'nin görüşlerinden direkt olarak ya da Elmalılı vasıtasıyla dolaylı yoldan istifâde etmiş olması muhtemeldir. Anırlarla ilgili uzun izâhatta olduğu gibi, bazı meselelerde el-İskenderânî'den Tantavî Cevherî vasıtasıyla Merâğî'ye tevârüs eden açık bir etkinin olduğu farkedilmektedir. Hepsi beraber düşünüldüğünde bilimsel tefsire katkı açısından yirminci yüzyılda Mısırlı müfessirlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu arada bilimsel tefsirin ifrata kaçan iki örneği olarak; ebâbillerin mikrop saçan sinekler olduğu konusunda Abduh'un, Hz. Nûh'un gemisinin buharlı gemi olduğu konusunda ise Elmalılı'nın yorumları dikkat çekmektedir.

Elmalılı'nın ilmî şahsiyetine büyük bir saygı duyduğu anlaşılan Çantay, onun Hz. Nûh'un gemisinin buharlı bir gemi olduğu kanaatine aynen iştirâk etmiştir. Muhammed Ali Aynî Bey, Bereketzâde İsmail Hakkı Bey, Karahisarlı Muhammed Şemseddin gibi zâtların eserleri de Çantay'ın bilimsel tefsir açısından yaptığı izâhlarda referans gösterdiği diğer kaynaklardır. Meâlinde, Sebîlürreşad Dergisi'nde yayınlanmış kendi yazılarından iktibaslar yapması; Çantay'ın bir Müslüman entelektüel olarak Kur'ân tefsirine temas eden pek çok meseleyi daha önce kaleme aldığını ve neşrettiğini göstermektedir. Ayrıca Çantay'ın bazı meselelerde son derece özgün yorumlar yaparak tefsir alanındaki birikimini ortaya koyduğu da gözden kaçmamaktadır. Netice itibarıyla Çantay, meâlini

kaleme alırken gerekli gördüğü âyetlerin bilimsel açıklamalarını yapmış, bunu yaparken kendi ilmî birikimiyle yetinmeyerek, ulaşıp tetkik etme imkânı bulduğu çeşitli eserlere de göndermelerde bulunmuştur. Dolayısıyla Çantay'ın "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" adlı açıklamalı meâli bilimsel tefsir zaviyesinden tahlile tabi tutulduğunda; ortaya din ilimleriyle fen bilimlerini, yaşadığı dönemin şartlarında ve gerek duyduğu ölçüde birleştirmeyi başarmış bir Müslüman aydın portresi çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ATEŞ**, Abdurrahman, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, 2002, Sayı: 4, s. 117-140.
- , "Keşfu'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki", *AÜİFD*, Cilt: XLIV, 2003, Sayı: I, s. 111-134.
- CERRAHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2010.
- ÇANTAY**, Hasan Basri (v. 1964), *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I-III, Risale Yayınları, İstanbul, 1993.
- DEMİR**, Şehmus, "Kur'ân'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2, İstanbul, 2010, s. 401-424.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- EBÛ DAVUD**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/ 889), Sünen, (I-V), nşr. Mahmûd Avvâme, Dâru'l Kible/Cidde-Müessesetü'r-Reyyân/Beyrut-el-Mektebetü'l Mekkiyye/Mekke, 1419/1998.
- EBÛ HİCR** Ahmed Ömer, *et-Tefsîru'l-İlmî li'l-Kur'an fi'l-Mîzan*, Beyrut, 1991.
- ELMALILI** Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili* (Eserin dili sadeleştirilmiştir), I-IX, haz. Kurul, Şura Yayınları-Çelik Yayınevi, İstanbul 1993.
- EREN**, Cüneyt, "Bilimsel Tefsir Metodolojisi", *İslamî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi-I*, (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantılar Dizisi), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 560-571.
- GAZZÂLÎ**, Muhammed, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, çev.: Emrullah İşler, Şule Yayınları, İstanbul, 1998.
- GAZİ** Ahmed Muhtar Paşa (v. 1918), *Serâiru'l-Kur'ân Fî Tekvîni ve İbdâi ve İâdeti'l-Ekvân*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Evkaf Matbaası, İstanbul, h. 1336/1917.
- GEZER**, Süleyman, *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu Bir Zihniyet Tahlili*, Ankara Okulu, Ankara, 2009.
- GÜLLÜCE**, Veysel, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2007.

el-İSKENDERÂNÎ, Muhammed b. Ahmed (v. 1889), *Keşfu'l-Esrâri'n-Nuraniyye*, I-III, Matbaatu'l-Vehbiyye, Mısır, 1297/1880.

KARSLI, İbrahim Hilmi, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XLVI, Sayı: 3, ss. 79-94.

KIRCA, Celal, *Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981.

-----, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, tsz.

-----, "İlmî Tefsir Ekolünün Problemleri", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın no: 55, Samsun, 1989, s. 193-198.

KOMİSYON, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, (editör: Prof. Dr. Hayrettin Karaman ve diğerleri), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

MÂLİK B. NEBÎ, *Kur'an-ı Kerim Mucizesi*, çev.: Ergun Göze, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

el-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa (v. 1945), *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1946.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (v. 261/ 875), *Sahih*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî, İstanbul 1992.

ÖZEMRE, Ahmed Yüksel, *Çağdaş İlmî Tefsirde Vehmin Egemenliği*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.

ER-RÂZÎ, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî (v. 606/ 1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.

REŞİD B. ALİ RIZA, Muhammed (v. 1354/1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, I-XII, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1990.

ÖZZORLUOĞLU, Süleyman Tefvik. *Tercüme-i Şerîfe: Türkçe Kur'an-ı Kerîm*, Yeni Şark Kütüphanesi, (Matbaa-i Ahmed Kamil), İstanbul, 1926.

eş-ŞÂTİBÎ, Ebû İshak (v. 790/1388), *el-Muvâfakat fî Usûli's-Şeria*, Mısır, 1975.

ŞİMŞEK, Sait, "İlmî Tefsir Üzerine", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın no: 55, Samsun, 1989, s. 199-204.

TANTAVÎ Cevherî (v. 1940), *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXV, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1346/1928.

-----, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXVI, Zabt ve tashih: Muhammed Abdüsselam Şahin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (v. 209/ 825), *el-Câmiu's-Sahih (Sünenü Tirmizî)*, I-V, Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1975.

YAVUZ, Ömer Faruk, “Gâzâlî ve İlmî Tefsir”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Sayı: 31, s. 39-59.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin (v. 1977), *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I-II, Mektebetü Vehbe, Kahire, tarihsiz.